

Хууда чагыдыкчыларга — 264 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 126 рубль,
почта чедирилгези — 138 рубль.

пенсионерлерге чиигелделиг —
230 рубль;

Организацияларга — 300 рубль.

3 айда хууда чагыдыкчыларга —
132 рубль.

пенсионерлерге — 115.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 143 (16916)

2004 чылдың
ОКТАБРЬ 21,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.10.
Садар өртээ 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазанда

ТЕРРОРГА УДУР КАМГАЛАЛДЫ ХАНДЫРАР

Понедельникте, октябрь 18-те, Ш.Д.Ооржактың даргалаашкыны-биле эрткен ТР-ниң Чазак хуралында республиканың террорга удур камгалалының айтырыгларын чугаалашкан.

Чазак кижигүннери Тываның девискээринде озалы улуг объектилерниң даңзызын бадылаан, озалы улуг объектилерниң болгаш чуртталга фондузунуң террорга удур камгалалын хандыраар болгаш өөредилге, кадык камгалал, культура, социал камгалал албан черлеринге, чон хөй чыгыр еске-даа черлерге терроризмни сагындыраар болгаш

болдурбас хемчеглерниң планын чүүлдүгзүнген. Республиканың девискээринге биологтуг айыыл чок чорукту хандыраар болгаш «Тыва Республиканың девискээринге терроризмни сагындыраар болгаш болдурбас дугайында» айтырыглар талазы-биле селектор семинар-хуралды эрттирер дугайында доктаалдарны хүлээп алган.

Хуралга тургускан айтырыгларны чугаалажып көрүп турар үеде ук айтырыгларның республика хамаатыларының амыдыралын болгаш кадыкшылын хандыраарга оларның онза чугула бооп турарын демдеглээн, чон ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирериниң эрежок чугулазын, терроризм кыжанышкынын чедир үнелевейн, сула ажылдаар хөөннерден чайлаарын айтыпкан.

Бистиң корр.

Кажан? Кажан? Чүү? Сонуургаптаалынар

Омскиже

аъттаныпкан

Сибирь федералдыг округтуң Чөвүлелиниң болгаш регионнар аразының «Сибирь дугуржулгазы» каттыкшыкының каттышкан хуралына киржири-биле Тыва Республиканың 14 кижилиг делегация октябрь 20-де Омскиже аъттаныпкан.

Делегацияның составында — ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак, Тыва Республика талазы-биле кол федералдыг инспектор В.И.Чернышев, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М.Оюн, Кызыл хоорай чагырганың даргазы Д.К.Донгак, а ол ышкаш Чазак Даргазының оралакчылары болгаш ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары.

РФ-тин Президентизиниң Сибирь федералдыг округта бүрүн эргелиг төлээзи А.В.Квашниниң даргалаашкыны-биле эртер хуралга терроризмге удур ажылчорудулганың, регионнарның кышка белеткелиниң, а ол ышкаш эрге-чагырганың күсөкчи болгаш хоойлужудулга органнарынга эргелеп-башкарыкчы кадрлар белеткелиниң дээштиги бедидериниң айтырыгларын чугаалажып.

База бир застава

ажыттыгын

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржак Чыта облазының болгаш Бурятия Республиканың талазы-биле кызыгаар эргеледин начальниги генерал-лейтенант Виктор Середкинни хүлээп алган.

Ужуражылга үезинде россиямоол күрүне кызыгаарының тыва участогунга чаа, сески кызыгаар заставазын Тес-Хем кожуунуң О-Шынаа суурундан ырак эвеске ажыдарының дугайында чугаа болган.

Генералдың демдеглээни-биле алырга, заставага чүгле керээлиг шериг албаныглар хүлээлге эрттирер, оларны чуртандыр элээн каш коттедждерни туткан. Чылыгны, изиг болгаш соок сугну кириген. Телевизелдин ажылдап кылыкчылары кызыгаарчыларның бүгү күзээшкенин кичээнге алырын кызытканнар. Чүгле амыдыралга чугула эт-херекселдер, дериглер-биле четчелээри арткан. Ол бүгүнү садып алырынга 200 муң рубль негеттинер. Виктор Серед-

кин бо айтырыгны шийтирилээринге дуза кадарын Чазак Даргазындан билээ. Шериг-оол Ооржак болур-чогуур акша-хөреңгилерни Чазактың курлавыр фондузундан үндүрүп бээрин аазаан.

Бүгү-россия

акциязын деткээн

Бо чылдың июнь 10-да бүгү-россияның бюджет организацияларының ажилдакчылары 2004 чылдың ийги чартында шалың төлеверин 50 хуу, чаа чылдан эгелээш, ийи қатар өстүрерин федералдыг Чазактан негезин акцияны эрттирген.

Дүүн Россияның барык бүгү хоорайларында ийдиң негелделиг акция катап эрткен. Республиканың бюджет организацияларының акциязы Кызылда Арат шөлүнге эрткен. Ону ТР-ниң профэвилелдери организаастаан. Бюджетчилерниң негелделери хөвээр арткан, а профэвилелдер организациялар, албан болгаш бүдүрүлгө черлеринден 3 талаң дугуржулгазын езугаар шалың фондузундан 0,5 хууну юридиктиг черлерниң профэвилелдериниң агар санынче доктаамал шилчидилгезин сагырын негезин. Ол телеверлерни сагывайн турарындан ТР-ниң профэвилелдери чылда 20 млн. рубльди чидирип турар.

Сөөлгү ийи кожуун

доозуп турар

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының биске дыннатканы-биле алырга, Сүт-Хөл биле Чаа-Хөл кожууннар тараа ажаалдазын бо хүннерде доозуп турар. Олар ажаалданы төндүрерге, республика бо чылгы дүжүттү ажаап доосканы ол болур. Яамының чер ажылы болгаш механизация эргелели (начальниги Альберт Хаплак) тараа ажаалдазының түннелдерин бүгү кожууннардан хүлээп ап эгелээн. Бо хонуктарда барыын кожууннар отчеттарны дужаап турар.

Октябрь 18-ке чедир ниитизи-биле 28 муң 681 тонна тараа ажааттыгын, бир га черден ортумаа-биле 11,8 центнер дүжүттү алган. Га черден эң хөй дүжүт Кызыл кожуунуң девискээринге үнген. Кызылчылар бир гадан ортумаа-биле 14,1 центнер тарааны ажааган. Ынчалза-даа бо кожуунуң тараа шөлдери еске кожууннарда деңизерге, улуг эвес — 710 га. Эң хөй 5004 га тараа шөлдүг Танцы кожуун бир га черден ортумаа-биле 10,0 центнер дүжүттү алган.

Бистиң корр.

ДУГУРЖУЛГАГА ДУУШТУР

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының сан-медээзи-биле алырга, бо чылдың 9 айларының дургузунда республикада өкпе аарыг кижилерниң саны 1,2 хуу өскөн. Ылаңгыя Эрзин, Тес-Хем, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Тожу кожууннарда хөй аарыг кижилер илереттинген. Ынчангаш ук социал аарыгга удур демиселди күштелдирип, дарый хемчеглер алыры

негеттиниң келген. Аңаа удур дээштиг хемчеглерниң бирээзинге гуманитарлыг ачы-дуза чедирилгези хамааржыр. ТР-ниң Чазак Россия Федерациязының Онза байдалдар яамызының шугуму-биле Швейцарияның Сайзырал болгаш кады ажылдакчыга агентилели-биле сырый харылзааны тудуп, ооң-биле гуманитарлыг ачы-дуза чедирилгезиниң дугайында дугуржулганы чарган.

дипкен.

Рольф Штройли биле Жан-Пьер Штамм бо хүннерде база катап Тывада чедип келген. Бо удаада олар ТР-ниң Чазак Даргазының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Екатерина Матвеева, республиканың уран чүүл школазының директору Валерий

Ондар болгаш Россияның Уруглар фондузунуң Тывада салбырының даргазы Сара Ооржак-биле ужурашкан. Швейцар гуманитарлыг ачы-дуза фондузу республиканың уран чүүл школазынга, өкпе аарыг уруглар эмнелгезинге, Уруглар фондузунуң Балгазында салбырынга идик-хепти садып берген. Ооң иштинде мунчурал араан уругларга көрдүнген 30 хире тускай костюмнер база бар. Бо дээрже гуманитарлыг дузаламчының чүгле чарты-дыр. Дараазында эм-дом, дериг-херексел садар сорулганы салган. Рольф Штройли биле Жан-Пьер Штамм бо хүннерде кожууннарның төп эмнелгелеринде байдал-биле таньжар сорулгалыг.

Мерген ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: Рольф Штройли биле Жан-Пьер Штамм ТР-ниң Уруглар фондузунуң даргазы С.М. Ооржак-биле ужуражылга үезинде.

Ук агентилелдин төлээлери Рольф Штройли биле Жан-Пьер Штамм Тывага бир-ле дугаарында февраль айның эгезинде кээп чораан. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржак-биле ужурашкаш, өкпе

аарыгларынга удур демиселге дуза көргүзери-биле 300 муң евро түндүг акша-хөреңгини шилчидерин аазаан турган. Россияның Уруглар фондузунуң Тывада салбырының агар санынче чоокта чаа ук акша-хөреңгини шилчи-

БОТТАНДЫРАР ХЕМЧЕГЛЕРНИ ТОДАРАТКАН

"Россия Федерациязынын субъектилеринин хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарын организастаарынын ниити принциптеринин дугайында" база "Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылганын организастаарынын ниити принциптеринин дугайында" Федералдыг хоойлуга өскерилгелер болгаш немделер киирер дугайында" Федералдыг хоойлуну хүлээп алган. Ында социал политика айтырылары чугула черни ээлээн, ылаңгыя чиигелделерни акша-биле солугурун айтырган. Ук Хоойлу 2005 чылдың январь 1-де амыдыралга боттанып кирер болганда, чиигелделерни республикада чеже кижилер алырын тодарадыр улуг ажыл туруп турар. Ынчангаш бо хемчегни хоойлуга дүүштүр чактырыг чок чорударына тураскааткан селектор хуралын Ш.Д. Ооржак эрттирген. Федералдыг хоойлу езугаар чиигелделерни

акша-биле солугуру хемчегни боттандырына шынгыы белеткел, ону алыр кижилерни тодарадыры негеттинип турарын Чазак Даргазы айтыкташ, чер-черлерде күүсекчи эрге-чагырга органнарынын ажылдакчыларына бо ажылды чорударына дуза херегин, ону кылырда чүнү кылырын маңаа дугуржуп, сүмележип алырын чугаалаан.

ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынын, пенсия фондузунун, статистика комитетинин, шериг комиссариядын удуртукчуларынын бо талазы-биле кылып турар ажылынын дугайында информацияларын дыңнаан. Чиигелделерни алыр кижилерни даңзызын тургузары чоруп турар, ыңдыгдаа болза ам-даа тодарадыр, кылыр чүүлдер хөй болуп артышаан. Шериг албаны эрттирип чораннарнын даңзызын тургузары элээн бергедеп турар.

Даңзыны ийи аңгы тургузар:

бирээзи федералдыг бюджеттен, ийигизи республика бюджетинден акша алырлар. Мону кончуг оварымчалыг тургуспас болза, чактырыг үнүп болур.

Чазак Даргазы чиигелде алыр кижилерни шын даңзызын тургузарыне кол кичээнгейни утландырган, ону алыр эргелиг хамааты бүрүзү орта кирген турар ужурулуг. Бо ажылды чорудары улуг хемчээлдиг, ийи дугаар чизе деп санап болурун ол айтырган. Ындыг болганда бо хемчеге Күш-ажыл болгаш социал политика яамызынын, пенсия фондузунун, паспорт болгаш виза албанынын, шериг комиссариядын болгаш өске-даа албан черлеринин ажылдакчыларын калбаа-биле хаара тудар. Кожууннарга, хоорайларга ажылчын комиссияларны, штабтарны тургузары, чүнү кылырын планнаарын, кылган ажылынын түнелин неделяда ийи катап чугаалажырын чугулага көргөн. Удур-

тукчулар Федералдыг хоойлуну баштай боттары хандыр өөренип алгаш, ажылынга удуртулга болдурар, кижилер бүрүзүне чедир тайылбыры чорудар. Кожууннарнын, хоорайларнын тускай эртемниглеринге дуза чедирери-биле семинарларны эрттирер, дуза чедирер тускай бөлүктөрни тургузар хемчеглерни хамаарышкан албан черлери дүрген чорударын селектор хуралына дугурушкан.

Федералдыг хоойлуну амыдыралга боттандыраары кончу амыдырал-чуртталганын экижидеринге улуг ужуру-дузалыын Чазак Даргазы хуралга демдеглээн. Көдээ ишчилер чиигелделерни мурнунда колдуунда албайн турган, ам ону ажылгаарлар, оларга ол улуг деткимче болур. 2004 чылда бо сорулгага республика бюджетинге 24 млн. рубль көрдүнгөн турган болза, 2005 чылдын бюджетинде 109 млн. рубль четкен.

Селектор хуралы кылыр ажылдарнын кол сорулгаларын тодарааткан: бүгү кожууннарнын, хоорайларнын чиигелделер алыр кижилеринин шуптузунун даңзызын ноябрь айның сөөлүгү он хонуунда кончуг хынамчалыг кылып дооскаш, ону ТР-ниң Чазанга дамчыдып бээр. Бо чылдың декабрь 1-де чиигелделер алыр бүгү кижилерни даңзызын федералдыг төпке дамчыдып бээр. Шак мындыг дүрген ажылды чорудуп турарынын чылдагааны болза, 2005 чылдын бюджетинге ол чарыгдалдарны киирери болуп турар.

Селектор хуралынын түнелин Чазак Даргазы үндүрүп тура, ажылыныс моон-биле кызыгаарлаттынмас, хүн бүрү кончуг күженишкенин хөдөлүп, салдыган сорулгаларны боттандыраар дээш туржур ужурулуг бис деп айтырган. Ынчангаш селектор хуралы боттандыраар хемчеглерни тодарааткан.

Бистиң корр.

2004-2005 чылдарда Тыва Республиканың күрүне албанын чаартыр талазы-биле хемчеглер планының (программа) дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Россия Федерациязынын Президентизинин "Россия Федерациязынын күрүне албанын чаартыр (2003-2005 чылдар) федералдыг программа дугайында" 2002 чылдың ноябрь 19-та №1336 Чарлының 7 пунктузун боттандыраар, республиканың күрүне албанынын үре-түнелдин бидер, чаа байдалдарда эргелеп-башкарылга культуразын болгаш ажылга чаңчыгышкыннарны хевирлеп тургузар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. 2004-2005 чылдарда Тыва

Республиканың күрүне албанын чаартыр талазы-биле хемчеглерниң (программанын) саналап киирип турары планын бадылаар.

2. Тыва Республиканың күрүне албанын чаартырынын кол угланышкыннары кылдыр санаар чүүлдер болза:

— Тыва Республиканың күрүне албанынын эргелеп-башкарылганынын системазын тургузары;

— Тыва Республиканың күрүне албанын таарыштырып башкарынынын нормативтиг-эр-

ге-хоойлулуг комплекстиг баазынын тургузары;

— күрүне эрге-чагырга органнарынын күштүг болуп турар структураларынын, оларнын боттандырып турары хүлээлгелеринин болгаш бүрүн эргелеринин анализинге үндөзүлөп, күрүне органнарынын, оларнын эргелеп-башкарылганынын структуразын эң таарымчалыг болдурары база чаартыры;

— кадр курлавырын тургузарынын болгаш чөп ажылгаарынын хостуг албан-дужаалдарга ажылдаар кижилерни кон-

курс езугаар хүлээп алырынын күсели-биле күрүне албанынын кадр составын хынамчалыг болгаш мөзү-шынарын барымдаалап чаартырын хандыраары;

— эргелеп-башкарылга кадрларынын профессионал белеткелинин, катап белеткелинин болгаш мергежилдин бидеринин база оларнын албан-дужаалга өзүлдөзүлөп системазын сайзырадыры;

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай,

2004 чылдың октябрь 13, №141.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын 2004 чылдың октябрь 13-те № 141 Чарлы-биле бадылаан

2004-2005 чылдарда Тыва Республиканың күрүне албанын чаартыр талазы-биле хемчеглерниң ПЛАНЫ (программа)

2004-2005 чылдарда Тыва Республиканың күрүне албанын чаартыр талазы-биле хемчеглер планының (программанын) ПАСПОРТУ

Хемчеглер (программа) планының ады — 2004-2005 чылдарда Тыва Республиканың күрүне албанын чаартыр талазы-биле хемчеглерниң (программанын) планы.

Хемчеглер (программа) планын ажилдап кылыр дугайында шийтпирни тодарадып турар документ — "2003-2005 чылдарда Россия Федерациязынын күрүне албанын чаартырынын федералдыг программанын дугайында" Россия Федерациязынын Президентизинин 2002 чылдың ноябрь 19-та №1336 Чарлы.

Хемчеглер (программа) планынын таарыштырыкчызы — Тыва Республиканың Чазак Даргазынын Канцеляриязы.

Хемчеглер (программа) планын ажилдап кылган кол чер — Тыва Республиканың Чазак Даргазынын Канцеляриязынын күрүне албанынын болгаш кадр политиказынын эргелели.

Хемчеглер (программа) планынын сорулгазы — Тыва Республиканың күрүне албанынын ажыктыын бидер, күрүне албан-хаакчыларынын чарыгдалдарын таарыштыраары, күрүне албанын хандыраар курлавырларны хөгжүдери; күрүне

албанынын организаста-эрге-хоойлу хандырылганын таарыштыраарына чогуур байдалдарны тургузары; албан-дужаал регламенттеринге үндөзүлөп, күрүне албан-хаакчыларынын хүлээлгелерин, бүрүн эргелерин болгаш харысалганын тодарадыры; күрүне албан-хаакчыларынын ажыл-чорудулгазын планнаашкыннын, акшаландырышкыннын, идиг бээринин чаа аргаларын шингээдип алыры, күрүне албанынын системазында курлавырларны чөптүг ажылгаары; күрүне албанынга мергежилдик кадрлар шийип алырынын ажыктыг аргаларын ажылгаары, оларнын албан-дужаалга өзүлдөзүлөп болурунга байдалдарны тургузары; күрүне албанынга кадрлар белеткелинин программанын боттандыраары база оларны профессионал хөгжүдери; күрүне албанынын ажыктыг ажылдаарына материал-техниктиг байдалдарны тургузары болгаш күрүне албан-хаакчыларынын боттарынын албан-дужаалдарына хүлээлгелерин боттандыраары; Тыва Республиканың күрүне албанын эргелеп-башкарынын хөгжүдери.

Хемчеглер (программа) планын боттандыраарынын хуусаалары — 2004-2005 чылдар.

Планын (программанын) кол хемчеглери — күрүне албанын чаартыр айтырыглар талазы-биле хоойлужудулга болгаш норма-эрге-хоойлу баазынын сайзыраңгайыдаары; күрүне албан-хаакчыларын белеткээр, эде белеткээр болгаш мергежилдин бидер ажылдарны сайзыраңгайыдаары; күрүне албанынын материал-техниктиг хандырылганын тургузары.

Хемчеглер (программа) планын акшаландыраар үндөзүннер — хемчеглер (программа) планын боттандыраар чарыгдалдарны республика бюджетинин хөргөзүлгө күсели-биле дуглаар.

Хемчеглер планын күсөдери дээш контроль — хемчеглер (программа) планын күсөдери дээш контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппаратынын Контроль эргелели боттандыраар.

1. Айтырыгнын утказы болгаш ону программанын аргабиле шийтпирлээринин эргелеп-башкарылганын үндөзүннери

Тыва Республикага моон мурнунда турган административтиг эргелеп-башкарылганын ыл-

галдыг, күрүне эргелеп-башкарынынын күрүне албанынын үндөзүннери тургустунган.

1996-2002 чылдарда күрүне албанынын талазы-биле норма эрге-хоойлу актыларын белеткээрин боттандырган. "Күрүне албанынын дугайында" Тыва Республиканың хоойлузун, "Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнарынын системазын кадр политиказынын Концепциязынын дугайында" Тыва Республиканың Чазак доктаалын, "Тыва Республиканың күрүне албанын күрүне албанынга күрүне хостуг албан-дужаалдарына конкурстар эрттиреринин Дүрүмүн бадылаар дугайында", "Тыва Республиканың күрүне албанынын күрүне албан-дужаалдарынын талазы-биле квалификация негелделеринин дугайында", "Тыва Республиканың күрүне албанынын күрүне албан-хаакчыларынын курлавырынын Дүрүмүн бадылаар дугайында", "Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарына томуйлаткан кижилерниң киирген медээлерин хынаарын организастаар талазы-биле хемчеглер дугайында" Тыва Республиканың Чазак

Даргазынын Чарлыктарын хүлээп алган.

Күрүне эрге-чагырганынын албан-хаакчыларынын болгаш күрүне эрге-чагырга органнарынын өске-даа ажылдакчыларынын, а ол ышкаш муниципалдыг албан-хаакчыларнын болгаш тус чер бот-башкарылганынын өске-даа ажылдакчыларынын ниити саны 2003 чылдың сентябрь 1-де 3407 кижилер турган, олардан күрүне эрге-чагырганынын федералдыг органнарында 1825, тус чер бот-башкарылга органнарында — 845, Тыва Республиканың күсөкчи эрге-чагырга органнарында — 649, Тыва Республиканың Улуг Хуралында — 88 кижилер ажилдап турар.

2003 чылдың сентябрь 1-деги байдал-биле статистика медээлеринден ап көөргө, күрүне эрге-чагырганынын федералдыг органнарынын күрүне албан-дужаалдарына 1825, олардан "А" категориянын күрүне албан-дужаалдарына — 86, күрүне албан-хаакчыларынын күрүне албан-дужаалдарына — 1739, оон иштинде "Б" категорияга — 42, "В" категорияга — 1532 кижилер ажилдап турган.

(Уланчызы 4-кү арында).

ЧЭТ-тин камгалал албанының начальниги В.У.Давиданов ажыл үезинде.

Ол хоорайның хөй каът бажыңнарына чылыгы кирип, изиг сугну берип турар. Кышкы соок үелерде изиг суг дамчыдылгазын каш-ла шак бербей баар болза, халап болганы-ла ол. Бүгү хоорайның чаагайжыды туттунган бажыңнары доңуп каар. Ынчан чаагайжыды туттунган бажыңнарда чурттап турар 40-50 муң кижилерни кайнаар киририл деп дораан шийтпирлээри берге, коргунчуг айтырыг тургустунуп кээр. Хамык хөй каът доңган бажыңнарның чарылгылай берген батареяларын, чер адаа азы кыры-биле чоруткан чылыг дамчыдар системаларын септеп солурунга миллион-миллион акша-хөреңги керек.

Ынчангаш ЧЭТ-тин айыыл чок чоруунга хамаарыштыр кандыг ажылдар чоруттунуп турарын билип алыры-биле ынаар чоруптувус. Ынаар баарының бетинде ЧЭТ-тин директору-биле харылзашкан кизи мен. Ол: "Террористер айтырыглары-биле ажылдавайн турар мен. Бистиң камгалал-кададывисты "Тываэнерго" чорудуп турар. Оларның-биле-ле харылзашып көрүңер" деп бодундан чайладыр арга-биле дыңнатты. Ооң ол чугаазындан-на ук бүдүрүлгедө терроризм айылынга удур ажылдың канчаар чоруп турарының байдалы билдине берди. Хоойлу-дүрүм езугаар удуртуп турары организациязының айыыл чок чоруунуң дугайында айтырыгларны удуртукчу боду шийтпирлээр азы киржи, ол талазы-биле улуг сонургалдыг болур ужурлуг. Бис ол канчаар кадартып-камгаладып турарын билбес, уруглар садында чаштар-биле демей даргаже-даа барбайн, дорт-ла "Тываэнерго" дайынчы байдалче кирген кам-

галал албанының начальниги Виктор Ульянович Давидановка бардывус. Виктор Ульянович бисти ында байдал-биле дораан таныштырып эгеледи. Ооң удуртуп турары камгалал албаны бодунуң ЧЭТ-ти кадарар кол хүлээлгезинин аайы-биле планында чыл иштинде кылып чорудар ажылдарының хемчеглерин кирип алган. Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путиннин терроризмнің айыылдыг чоруунга хамаарыштыр Кыйгырынга, чуртта ниити терроризм айылынга дүүштүр ЧЭТ-тин айыыл чок чоруунга хамаарыштыр чаа хемчеглерни ниити планче кириген. Ол чаа хемчеглер талазы-биле ЧЭТ-тин камгалалын күштөлдирер талазы-биле ук албан чериниң директорунуң тускай дужаалы үнген. Ук дужаал езугаар ЧЭТ-ти долганган даш-бетон херимниң кырын тенниг сывырындак демирлер-биле кажаалаан. Электри чыры-биле иштики хандырылганы экижиткен. Эрттирилге пунктуларында ажылды шыңгыраткан. Бүдүрүлгениң ажылдакчыларының аразынга терроризмнің айыылдыг чоруунуң талазы-биле шыңгы инструктортарны чоруткан. ЧЭТ-тин девискээринге танывазы кижилер, өске машина азы билдинмес эт-сеп, сумка чыткан болза, "Тываэнерго" удуртукчуларынга база камгалал албанынга канчаар дамчыдарын кизи бүрүзү билер.

Телефон, харылзаа дериг-херекселдерин экижидип, харылзаа шынарын чаарткан. Доктаа-

мал ажылдап турар, тускай эрттирилгелиг ажылдакчылардан аңгыда, тускай керээ езугаар ажылдап турар организацияларның ажылдакчыларын тускай даңзы езугаар бүдүрүлгө девискээринче кирип, кежээ ол-ла даңзы езугаар үндүрүп турар. Ажыл соонда ээн арткан объектилерни база ыяк хынап турарлар. Черле ынчаш ЧЭТ-тин камгалал-кададын чорудуп турар албан терроризмге удур айыыл

маларны хүн бүрү эргип көрүп турарлар.

Виктор Ульянович-биле байырлашкаш, машинавыс-биле ЧЭТ-тин херимин долгандыр халыттывыс. Каа-Хем суурже артыы талазында демир улуг хаалгада кадарып турар таньыыл-даа, ооң кыры-биле сывырындак демир-даа чоруттунмаан болду. Оон кижилер анаа-ла ажа халып кире берип болур. ЧЭТ-тин директору ону та чүге чедир көрбейн турар чүве?

Чер кыры-биле шөйүп каан чылыг дамчыдар системаны көөрү-биле кедээр трассалап халдып ор бис. Орук ара бисти танып, бир херээжен досту. "Париж коммунарлары" деп кудумчуда №34 ийи каът ниити чуртталга бажыңында чырыкты чамдык чурттакчыларның чырык өртөөн төлөвейн турары дээш "Тываэнерго" ажылдакчылары үзе кезип каапкан деп хомудады. Ол ниити чуртталга бажыңында чылыг база ам-даа дам-

Караул начальниги Ю.В.Черепанов биле Р.А.Лошкин ажылчынны хынап турлар.

чок чоруун хандырап дээш болдунар-ла аргаларны ажыглап турарын көрдүвүс. Камгалал албанының ажылдакчыларының аразынга терроризм айылынга хамаарыштыр практиктик өөредилге-даа эрттирип турганнар болду. Хүнүнү-не ЧЭТ-ти долгандыр бедик суургаларда таңныылдар оон девискээрин хайгаарап турар. Чер кырында азы адаанда чылыг дамчыдар систе-

Уптөттүргөн чанагаш чылыг дамчыдар хоолайлар.

чыттынмаан. Ажы-төл доңуп, аарып турар. Ам кээп чырыкты өжүрүп кааптарга, аш-чем хайындырып ижер арга чок апарып, ажы-төл хамаанчок, улуг кижилер доңуп эгелзэн дээрзин ол бажыңның чурттакчызы аныяк херээжен дыңнатты. Чырык өртөө төлөвейн турар чамдык өг-бүлелер-биле кады чырыкты төлөп турар хөй өг-бүлелер база качыгдап турар. Улуг-даа, бичи-даа кижилерни бичии-даа кээргевес террористерниң үүлгедиглерин шупту сойгалап турар-дыр бис. Ол хиревисте чамдыкта оларга демейлежи бээривисти ол байдал көргүзүп турар. "Тывазнергонун" ажылдакчылары боттарының өре чыыр ажылын экижидериниң улуу кара туразы-биле кижилерниң амьланып орган чырыын үзе кезип кааптарын, соок үеде мынча ботка чамдык бажыңнарже чылыг дамчытпайн турарын чүү деп көөрүл? Ол база терроризм-биле бир демей кижилерге өш-биле чедирген хора эвес бе? Оон ынай кедээр улуг трасса орукту дургаар чер кыры-биле шөйүп каан чылыг системазының хоолайларының чылыг үндүрбезин дээш чылыглап шап каан калбак демирлерин, хөвөн ышкаш чымчак материалын, ханакарак демирлерин чурттакчылар боттары-ла оорлап каапкан. Ол чүү деп чүвөл? Боттарывыс боттарывыска хора чедирип турарывыс ол бе? Ол чорааш көөрүвүске, ол хоолайлар Каа-Хем суурдан чер кырындан үндүргөш, Кызылдың хөй каът бажыңнарынга чедир чанагаштаныр деп барган болду. Ындыг чанагаш хоолайлардан дамчаан изиг суг каът бажыңнарга четпейн, сооп каар болгай.

Черле ынчаш чаңгыс хоорайда чурттап, чаңгыс ниитилелди тургузуп турар болганывиста боттарывыста, бар эвээш-биче эт-севивиске камныг бооп, бот-боттарывыска хайыралыг бооп, кайы хамаанчок чырык өжүрбейн, кизи бүрүзү ажыл-хожулдуг бооп, чырык, чылыг өртөөн үезинде төлээр болзувусса, ниитилеливистиң "аарыглары" чоорту эттинер-дир ийин. Борис ОНДАР. Василь Балчий-оолдуң тырттырган чуруктары.

ТЕРРОРИЗМГЕ УДУР ЫЯК БЕЛЕТКЕНИР

Селектор семинар-хурал

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Чазак хуралының шийтпирин езугаар "Тыва Республиканың девискээринге терроризмни сагындырар болгаш болдурбас дугайында" айтырыглар талазы-биле селектор семинар-хуралын октябрь 19-та эрттирген.

Чазак Даргазы семинар-хуралды ажыдып тура, РФ-тин Президентизи В.В.Путинниң бо чылдың сентябрь 13-те Чарльын, ооң Россияның хамаатыларынга Кыйгырынын амьдыралга боттандырар талазы-биле ТР-ниң Чазаның терроризмге удур демисежириниң ап чоруткан хемчеглеринге доктааган. В.Путинниң терроризмге удур демиселди күштөлдирер дугайында айтылышкынарнын, салган сорулгаларын ТР-ниң Чазаның кежигүннери кожууннарның, хоорайларның чурттакчы чонунга таныштырган. ТР-ниң Чазаның Даргазы республиканың чурттакчы чонунга Кыйгырынын үндүргөн. Ол ышкаш Чазак тускай доктаалды хүлээп алган. ТР-ниң Чазаның октябрь 18-те болган хуралынга республикага терроризмге удур демиселди хандырап дугайында айтырыгларны чугаалашкаш, он чугула доктаалды хүлээп алган болгаш өске-даа тодаргай хемчеглерни ап турарын ол дыңнаткан.

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы В.О.Тарымага сестү берген. ТР-ниң Чазак терроризмге удур демиселди девискээрге күштөлдирип чорудары-биле октябрь 18-те Чазак хуралынга хүлээп алган он доктаалда республиканың айыыл чок чоруун камгалаарының хемчеглерин айытканын тайылбырлаан. Бүдүрүлгелерни, организацияларны террорисчи айыыл-

дан камгалаар, хамаатыларның тайбың чурттаарына айыыл чок чорукту хандырап ажылды кожууннарда, хоорайларда чорудуп турарын чугаалаан. Ооң-биле чергелештир хыналдадан илерзэн четпестерге доктааган. Чамдык чугула ужурдузалыг объектилерде айыыл-халап болу бээринге, серемчилелдиг болурунга белеткел ам-даа кошок. Терроризмге удур демиселди хандырап дээш кожуун, хоорай, яамы, ведомство бүрүзү бүтү талазы-биле ыяк белеткенирин, каяа-даа, каян-даа серемчилелдиг болурун В.О.Тарыма эң-не чугулап демдеглээн.

Республиканың Көдээ ажыл-агый, Иштики херектер, Өөредилге, Күш-ажыл болгаш Социал политика, Кадык камгалал, Садыг, Спорт, Култура, Тудуг, Онза байдалдар яамыларының удуртукчулары терроризмге удур демисежириниң кандыг ажылдарын чорудуп турарын таныштырган. Яамылар боттарынга хамааржыр бүдүрүлгелериниң, организацияларның бажыңнарын өрт, айыыл-халаптан камгалаар, таньыылдарның харысалгазын бедидер, ажылдакчыларның айыыл чок чоруун хандырап хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону боттандырып эгелзэн. Хөй кизи чыгыр спорт, култура, садыг, ниитиниң чөмөнчилге албан черлериниң, эмнелгелерни, өөредилге черлерин шыңгыы

хайгааралга алган, бир эвес айыыл-халап болу бээр болза, оларны канчаар камгалаарын тодараткан. Республиканың девискээринге биологтук айыыл чок чорукту хандырап дээш боттук ажылдарны чорудуп эгелзэн. Аш-чем, эмнер аймаан, химиктиг бүдүмөлдериң кадалаарынче кичээнгейн салган. Бир эвес айыыл-халап болу берзе, чүнү кылырының талазы-биле суртаалды чон ортузунда чорудуп эгелзэн, кескү агитацияны дерип турар. Оон аңгыда тускай өөредилгелерни эрттирер.

Ш.Д.Ооржак Би-Хем кожуун чагыргазының даргазы В.Н.Гончаровтан терроризмге удур кандыг хемчеглерни ап турарын айтырган.

—Бо айтырыгы шийтпирлээри-биле кожуун чагыргазының коллегия хуралынга чугаалашкаш, кылыр ажылдарның хемчеглерин ажылдап кылган.Кожуунда чугула бүдүрүлгелерни, школаларны, эмнелгелерни, култура албан черлерин камгалаарын күштөлдирген—деп, ол харыыны берген.

Терроризмге удур демиселди күштөлдирери бүтү улустун херээ, ынчангаш күштү олче мөөңнээр, чүге дээрге делегей терроризми чуртка айыылды дигердирип келген деп, Чазак Даргазы чугаалаан. Ак-Довурак, Кызыл хоорайларга, Би-Хем, Кызыл, Барыин-Хемчик кожууннарда терроризмге удур демиселди хандырап онза чугула, бо республика ужур-дузалыг девискээрлер болуп турарын ол айыткан.

Объектилерни азы бүдүрүлгелерни, албан черлерин онза камгалалга, хайгаарал-

га алыры дээрге хөй санныг хамаатыларның амы-тынын камгалаары, оларның ажылдаарына, өөрениринге айыыл чок байдалды тургузары болуп турар. ТР-ниң Өөредилге яамызы (Морозов) 474 объектин камгалаарынче кичээнгейни салган. Ол болза 67 муң өөреникчинин, 8 муң студентинин, 12 муң башкынын, 14 муң школа назыны четпезен уругларның амы-тынын камгалаар дээш чорудуп турар чугула ажылы-дыр деп, Шериг-оол Дизижикивич чугаалаан.

ТР-ниң Чазаның октябрь 18-те болган хуралынга 10 доктаалды хүлээп алган, оларда терроризмге удур демиселди чорударына белеткенириниң хемчеглерин кириген. Оларны күсөдери дээш ажылдары амгы үеде чугула болуп турар. Ынчангаш кадрларның онаашкан ажылынга ээ-харысалгазын бедидеринче, үре-түнелдиг ажылдарын чедип алырынче Чазак Даргазы семинар-хуралдың киржикчилериниң кичээнгейн угландырган. Кожууннар, хоорайлар чагыргаларына, бүдүрүлгелерге, албан организацияларга дүн-хүн чок доктаамал ажылдаар дежурныйлашкынын организастаары, айыыл-халап болу берзе, кайнаар телефоннаарын кескү черлерге азары чугула деп санаан.

Селектор семинар-хуралдың киржикчилери терроризмге удур демиселди чорударына белеткенириниң бүтү хемчеглерин сайгарып көргөш, оларны амьдыралга канчаар боттандыраарын дугурушкан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

2004-2005 чылдарда Тыва Республиканың күрүне албанын чаартыр талазы-биле хемчеглерниң ПЛАНЫ (программа)

2004-2005 чылдарда Тыва Республиканың күрүне албанын чаартыр талазы-биле хемчеглер планының (программаның) ПАСПОРТУ

(Төңүзү. Эгези 2-ги арында).

Федералдыг күрүне албан-хаакчылары бооп ажылдап турган 1825 кижиден 1185 ажылдакчы (64,93 хузу) дээди эртемниг, олардан 41 кижиде бойдус болгаш математика эртемниг, 402 кижиде — юриспруденция, 339 кижиде — экономика болгаш эргелеп-башкарылга, 19 кижиде — күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылга, 157 кижиде — башкы, 118 кижиде — техниктиг, 76 кижиде — көдээ ажыл-агый, 2 кижиде — медицина, 31 кижиде — өске эртем-билиг болган. Ортумак профессионал эртемниглер — 631 (34,5 хуу) болган, 9 кижиде (0,49 хууу) ортумак эртемниг болган. Ажылдакчыларның аразында ийи болгаш оон хей дээди эртемниглер 73 кижиде (4 хуу) болган.

Хар-назынын алырга: 30 хар чедир назылыглар — 476, 30-ден 39 хар чедир — 677, 40-ден 49 хар чедир — 473, 50-ден 59 хар чедир — 190, 60-ден өрү назылыг 9 кижиде ажылдап турган. Оон иштинде "А" категорияга ажылдап турган 86 кижиде 30 хар чедир назылыг 2, 30-ден 39 хар чедир — 39, 40-ден 49 хар чедир — 35, 50-ден 59 хар чедир 8, 60 хардан өрү назылыг 2 кижиде ажылдап турган.

Күрүне органнарынга ажыл стажын алырга: 1 чыл чедир стажтыглар — 227, 1 чылдан 5 чыл чедир — 407, 5 чылдан 10 чыл чедир — 508, 10 чылдан 15 чыл чедир — 385, 15 чылдан өрү стажтыг 298 кижиде ажылдап турган. Олардан "А" категорияга ажылдап турган 86 кижиде: 1 чылдан 5 чыл чедир — 11, 5 чылдан 10 чыл чедир — 29, 10-дан 15 чыл чедир — 46, 15 чылдан өрү стажтыг 298 кижиде ажылдап турган.

Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызы турган 737 кижиден 571 кижиде (77,4 хуузу) дээди эртемниг, оон иштинде мергежилдери: бойдус болгаш математика — 14, юриспруденция — 58, экономика болгаш эргелеп-башкарылга — 139, күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылга — 27, башкы — 117, техниктиг — 85, көдээ ажыл-агый — 66, медицина — 29, өске-даа мергежилдиг 36 кижиде ажылдап турган. Ортумак профессионал эртемниглер — 156 (21,2 хуу), ниити ортумак эртемниглер — 10 (1,3 хуу) турган. Ийи болгаш оон хей эртемниг 77 (10,44 хуу) кижиде турган.

Хар-назын аайы-биле: 30 хар чедир — 151, 30-ден 39 хар чедир — 204, 40-ден 49 хар чедир — 219, 50-ден 59 хар чедир — 142, 60-дан өрү — 21 кижиде турган. "А" категорияга ажылдап турган 62 кижиде 30-ден 39 хар чедир назылыг 14, 40-ден 49 хар чедир — 23, 50-ден 59 хар чедир — 19, 60-дан өрү назылыг 6 кижиде турган.

Күрүне органнарынга ажыл-назын стажы: 1 чыл чедир ажыл стажтыг 96, 1 чылдан 5 чыл чедир — 151, 5-тен 10 чыл чедир — 153, 10-дан 15 чыл чедир — 106, 15 чылдан өрү стажтыг 231 кижиде ажылдап турган. "А" категорияга ажылдап турган 62 кижиде 1 чыл чедир стажтыг 7, 1 чылдан 5 чыл чедир — 6, 5 чылдан 10 чыл чедир — 15, 10-дан 15 чыл чедир — 5, 15 чылдан өрү ажыл стажтыг 29 кижиде ажылдап турган.

845 муниципалдыг албан-хаакчыдан 395 кижиде (46,74 хуузу) дээди эртемниг. Оон иштинде мергежилдери: 12 кижиде — бойдус, математика эртемниг, юриспруденция — 13, экономика болгаш эргелеп-башкарылга — 54, күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылга — 15, башкы — 104, техниктиг — 55, көдээ ажыл-агый — 117, меди-

цина — 6, өске-даа мергежилдиг 19 кижиде ажылдап турган. Ортумак профессионал эртемниглер 410 (48,52 хуу), ниити ортумак билиг 40 (4,7 хуу) кижиде ажылдап турган.

Хар-назынын алырга: 30 хар чедир — 116, 30-ден 39 хар чедир — 236, 40-ден 49 хар чедир — 313, 50-ден 59 хар чедир — 171, 60-дан өрү назылыг 9 кижиде ажылдап турган. "А" категорияга ажылдап турган 141 кижиде 30 хар чедир назылыг 2, 30-ден 39 хар чедир — 28, 40-ден 49 хар чедир — 72, 50-ден 59 хар чедир — 36, 60-дан өрү назылыг 3 кижиде ажылдап турган.

Муниципалдыг албанга стажының талазы-биле: 1 чыл чедир стажтыг 149, 1 чылдан 5 чыл чедир стажтыг — 254, 5-тен 10 чыл чедир — 210, 10-дан 15 чыл чедир — 97, 15 чыл болгаш оон өрү стажтыг 135 кижиде ажылдап турган. Оон иштинде "А" категорияга ажылдап турган 141 кижиде 1 чыл чедир стажтыг — 26, 1 чылдан 5 чыл чедир стажтыг — 53, 5-тен 10 чыл чедир — 33, 10-дан 15 чыл чедир — 7, 15 чыл болгаш оон өрү стажтыг 22 кижиде ажылдап турган.

2003 чылдын сентябрь 1-де күрүне албанынга ажылдап турган албан-хаакчыларның 68 хуузу херэзжен чон болган. Херэзжен улустуң бо ажылда көвүдээни улуг болгаш биче албан-дужаалдарга хамаарыштырган күрүне албан-дужаалдарының көвүдээни-биле тайылбырлап болур.

Амгы үеде күрүнениң албан-хаакчыларын эде белеткээр болгаш билин бедидер ажылды республика бюджетиниң күсели-биле ботландырып турар. Күрүне албан-хаакчыларын эде белеткээр болгаш билин бедидер ақшаландырышкынын федералдыг бюджетке көрбээн.

Эргелеп-башкарылга органнарының удуртукчуларының болгаш специалистериниң күш-ажылынга деңгээлеге, экономиканың күрүнеге хамаарышлас секторунда күрүне албан-хаакчыларының күш-ажылын чедир үнелөөн.

2. Хемчеглер (программа)

планын ботландырышының сорулгалары болгаш хуусаалары
Хемчеглер (программа) планының сорулгалары — Тыва Республиканың күрүне албанының ажыктын бедидери, күрүне албан-хаакчыларынга ажылдап турар чарыгдалдарны таарыштыры, Тыва Республиканың күрүне албанының курлавыр хандырылганын хөгжүдери.

Бо сорулганы чедип алыры-биле дараазында сорулгаларны шийттирээр эргежок чугула:
— Тыва Республиканың күрүне албанының организастыг-эрге-хоойлу хандырылганын таарыштырырга байддалдарны тургузары;

— албан-дужаал (албан) регламенттеринге үндезилээш, күрүнениң албан-хаакчыларының күш-ажылынын, бүрүн эргелерин, харысалганын тодардыры;

— планнаашкынын, ақшаландырышкынын чаа аргаларын шингээди алыры, күрүне албан-хаакчыларының ажыл-чорудулгазынга идиг бээри, ажылын үнелээри, Тыва Республиканың күрүне албанының системазынга курлавырларны чептүг ажылдаары;

— хамааты ниитиледи хөгжүдери болгаш күрүнени бажыгыларының эрге-ажылынга күрүне албанының ажык-чарлыг болурун хандыры;

— Тыва Республиканың күрүне албанынга профессионал,

мергежилди кадрларны шийли алырынга ажыктыг аргаларны ажылдаары, а ол ышкаш албан-дужаалына оларның депширинге байдалдарны тургузары;

— күрүне албанынга болгаш күрүнениң албан-хаакчыларының профессионал сайзыралына кадрлар белеткээр программаны ботландыры;

— Тыва Республиканың күрүне албанының ажыктыг ажылдаарынга материал-техниктиг таарымчалыг байддалдарны тургузары болгаш боттарының албан-дужаал (албан) күш-эргелерин күрүнениң албан-хаакчыларының күседири;

— Тыва Республиканың күрүне албанының эргелеп-башкарылганын улам ыңай хөгжүдери хандыры.

Хемчеглерниң (программа) планы ортумак хуусаага хамааржыр болгаш 2004-2005 чылдарда күүсеткен турар.

3. Хемчеглер (программа)
планында көрдүнген хемчеглерниң системазы

Хемчеглер (программа) планында чорудар хемчеглерни Капсырылга езугаар база оларны ботландырып кол угландырышкынын-биле чорударын көргөн.

Хемчеглер (программа) планында айтылган сорулгаларны шийттирээр-биле дараазында угландырышкынын талазы-биле хемчеглерни көргөн:

— Тыва Республиканың күрүне албанын чаартыр айтырыглар талазы-биле хоойлужудулганы болгаш норма-чижек актыларын сайзыраңгайды;

— күрүнениң албан-хаакчыларын белеткээрин, эде белеткээрин болгаш билин бедидерин сайзыраңгайды, Тыва Республиканың күрүне албанының ажыктыг ажылдаарына материал-техниктиг байддалдарны тургузары;

— Тыва Республиканың күрүне албанын эргелеп-башкарынын хөгжүдери хандыры.

Күрүне албанын чаартыр айтырыглар талазы-биле хоойлужудулга болгаш нормативтиг-эрге-хоойлуг баазанын сайзыраңгайды

Тыва Федерациязының күрүне албанын эрге-хоойлу-биле хандырышының бүдүн болгаш комплексти системаны чок болганын күрүне албанынга дааскан сорулгаларны болгаш эрге-хүлээгелерин Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүр долу хемчээлеге хандырындыг норма-чижек баазанын ам-даа тургуспаан.

Тыва Республиканың күрүне албанының амгы хоойлужудулга болгаш норма-эрге-хоойлу баазына экспертиза чорудары, оларны федералдыг хоойлужудулга болгаш норма-эрге-хоойлу баазанынга дүүштүрерин негетинип турар.

Бо хоойлужудулга болгаш эрге-хоойлу актылары Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалдыг албанын организастыгы болгаш эрге-хоойлу-биле таарыштыры чангыс аай көөрүн хандырып, күрүнениң болгаш муниципалдыг албан-хаакчыларының күш-ажыл төлөвириниң системазын сайзыраңгайды, хамааты ниитиледи хөгжүдери болгаш күрүнени бажыгыларының эрге-ажылынга дүүштүр күрүне албанының ажык-чарлыг болурун хандыра, Тыва Республиканың күрүне албанын материал-техниктиг хандыра, аңаа идиг бээрин, үнелээрин, ақшаландыра, баш удур көөрүн амгы үениң аргалары-биле хандыра.

— Тыва Республиканың күрүне албанын эргелеп-башкарынын хөгжүдери хандыра, Тыва Республиканың күрүне албанының эргелеп-башкарынын хөгжүдери хандыра, Тыва Республиканың күрүне албанының эргелеп-башкарынын хөгжүдери хандыра, Тыва Республиканың күрүне албанының эргелеп-башкарынын хөгжүдери хандыра,

Тыва Республиканың күрүнениң албан-хаакчыларын белеткээрин, эде белеткээрин болгаш мергежилдин бедидерин сайзыраңгайды

Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларын белеткээрин, эде белеткээрин болгаш мергежилдин бедидериниң кол сорулгалары — оларның профессионал өзүлдэтин сайзыраңгайды болур.

Салган сорулганы чедип алырынга эргежок чугула чүүлдер болза:

— күрүне албанынга кадрлар шийли алыр ажыктыг механизмин тургузары, оларның профессионал болгаш ажыл-агыйгы шынарына үндезилээш, күрүне албан-хаакчыларын белеткээрин, эде белеткээрин хандыра;

— күрүнениң албан-хаакчыларының профессионал билин үзүктел чок бедидер системаны тургузары;

— күрүне албан-хаакчыларының профессионал шынарын хөгжүдөр башкарылганы ботландыра;

— күрүне албанының кадр составын чаартырып болгаш план езугаар солугурун хандыра;

— конкурс езугаар күрүне албанының кадр курлавырын тургузары болгаш оңу чептүг ажылдаары хандыра;

— аттестация азы квалификация экзамениниң үезинде күрүне албан-хаакчыларының ажыл-чорудулганының түңнелдерин үнелеп көөрдө чептүг болурун сагыры.

Тыва Республиканың күрүне албанының ажыктыг ажылдаарына материал-техниктиг байддалдарны тургузары

Бо угландырышкынын кол сорулгалар болза күрүне албанынга материал-техниктиг курлавырларын чептүг ажылдаары, а ол ышкаш күрүне албан-хаакчыларының боттарының албан-хүлээгелерин шынарлыг күседиринге болгаш оларның хамаатыларга болгаш организацияларга күрүне дузазын чедиринге таарымчалыг байддалдарны тургузары.

Салган сорулгаларны күүседирде дараазында сорулгаларны шийттирээр:

— күрүне албанының бар материал-техниктиг баазаны анализтээр;

— күрүне албан-хаакчыларының ажылдаар чептериниң стандарттарын болгаш оларны тургузарының нормаларын ажылдап кылдыр, а ол ышкаш күрүне албанын материал-техниктиг хандыра нормаларны ажылдап кылдыр;

— Тыва Республиканың күрүне эрге-чакырга органнарының бажычыларын база ажылдаар чептерин техниктиг дериер, чаартыр болгаш тудар талазы-биле саналдарны белеткээр.

Тыва Республиканың күрүне албанының эргелеп-башкарылганын сайзырадырын хандыра

Тыва Республиканың күрүне албанының эргелеп-башкарылганы күрүне албанының чангыс эвин хандыра, күрүне органнарының хамааты ниитилел структуралары-биле бир демниг ажылдаары бажыгылаарына, күрүне албанынга ажылдап кирер, эртер болгаш күрүне албанын соксадыр айтырыглар талазы-биле күрүне органнарының ажыл-чорудулганын таарыштыра, а ол ышкаш күрүне албан-хаакчыларының профессионал өзүлдэтин хандыра.

Салган сорулгаларны дараазында үндезинер-биле чедип алыр:

— Россия Федерациязының

күрүне албанын эргелеп-башкарып системаны чангыс аай болдура, оларны федералдыг деңгээлге болгаш Россия Федерациязының субъектзиниң деңгээлге хуваары;

— күрүне албанының болгаш кадрлар айтырыгының талазы-биле күрүне органнарының салбырларының ажыл-чорудулганын таарыштыра;

— тус черниң бот-башкарылга органнары-биле демне-жиңгил ажылдаары;

— Тыва Республиканың күрүне албанының эргелеп-башкарылганын ниитилелдерге ажык-чарлыг болдура.

4. **Хемчеглер (программа)**
планын хандыраының курлавырлары

Хемчеглер (программа) планын ақшаландырамын 2004-2005 чылдарда хемчээли 1070 муң рубль, оон иштинде:

2004 чылда — 535 муң рубль;

2005 чылда — 535 муң рубль болур.

Хемчеглер (программа) планын ақшаландыра чарыгдалдарны 2005 чылда республика бюджетиниң төлөвилени белеткээр үеде тодарадыр.

Хемчеглер (программа) планында көрдүнген хемчеглерни ботландыры-биле федералдыг бюджет хөрөнгезин хаара тудуп болур.

5. **Хемчеглер (программа)**
планын күүседир болгаш оңу күүседип турарына контроль

Хемчеглер (программа) планын ботландырамын болгаш оңу күүседип турарына контроль организастаарын хемчеглер (программа) планының таарыштырыкчызы ботландыра.

Хемчеглер (программа) планының таарыштырыкчызы оңу ботландырып турарына дугайында материалды чугаалажып көөр, чыл санында чорудар хемчеглерниң данызын болгаш оларны ақшаландырамын хемчээлин тодарадыр.

6. **Хемчеглерниң (программа)**
планын ботландырамын, манал болур түннелдер

Хемчеглерниң (программа) планын ботландырганының түннелинде хандыра чүүлдер болза:

— Тыва Республиканың күрүне албанының норма-эрге-хоойлу баазанын федералдыг хоойлу дүүштүрери;

— күрүне албан-хаакчыларының боттарының албан-дужаал күлээлгелерин база оларның хамаатыларга болгаш хамааты ниитилелдерге көргүзери ачы-дузазын күүседириниң шынар талазы-биле деңгээлин чедип алыры;

— күрүне органнарының аппараттарының болгаш күрүне албан-хаакчыларының ажыл-чорудулганының хамааты ниитилелге ажык-чарлыг база контроль болуруна байддалдарны тургузары;

— Тыва Республиканың күрүне албанының саң-хөө-экономиктиг хандырылганын сайзыраңгайды;

— күрүне албанының кадрлар составын экижидер сорулга-биле Тыва Республиканың күрүне албанынга кадрлар политиказының ажыктын бедидери;

— күрүне албан-хаакчыларының профессионал этиказын хоойлужудулга езугаар таарыштыра механизмнерин шингээди алыры;

— күрүне албан-хаакчыларының профессионал деңгээлин бедидери;

— күрүне албан-хаакчыларының боттарының албан-дужаал күлээлгелерин ажыктыг ботландырамын материал-техниктиг байддалдарны тургузары;

— Тыва Республиканың күрүне албанының эргелеп-башкарылганын эргелеп-башкарылганын системанын ажылдадыры.

ХООЗУРААН СЕТКИЛ-САГЫШ

(азы чогаалчының бажы канчап тений бергенил?)

1. Бустунмаан «үүжө»

Чоокта чаа Кызыл хоорайның эрги хоёрлерин таварып, теннис спорт залының чаны-биле эртип чыдыр мен. Ядараан, бомж эвес-ле кижич болгай мен, канчангай-ла кара хай бооп, спорт залының даштында бок төгөр демир контейнерлерге көрүжүм углай берди. Ында хей-ле номнар чып каанын эскерип кааш, харалаан, бирээзин барып сегирип алырымга, «Хоозураан Тыва» азы кысказы-биле «Хоозураан» деп ном-на-дыр. «Ок, көдек, хоозураанның бажын сокта!» деп меннеэн уум-биле белиңней каапкаш, тудуп алгаш турган номумну бодум безин билбейн, бок төгөр черге кирип шыва-дапкан болдум. Тыва чоннуң сузун куду баскан ном деп чүвеге ам-на шуут бүзүредим. Чүге дизе анаа-ла ном канчап холдан бодушта халый бээр чүвөл? «Мени бокче кирип окта, меңээ ыянчыгы-дыр» дээн ышкаш. Эки эвес ном турганы ол-дур. Оон-на ам оожургай бергеш, бустунмаан «үүжөден» — шары олчаан номнар аразындан хирленмээн бир номну уштуп алгаш, ап алдым. Кара сеткил долган каргыштыг номнарны доозун, довурак тудуп чий берген, черлик ыттар безин кырынче ичелеп каапкан чорду.

Бажыңга келгеш, ол номнуң бирги арнын ажыдыптарымга, демги «алдарлыг эртемден-экономист» Ховалыг Барыштаанович Маадыр-оолдун аас-дылдыг ному-ла-дыр. Ой, эжен сүлде, карактарым аларарып калды: номнуң бир дугаар одуруундан эгелээш-ле «маадыр-ымыс» бодун мактап эгелээш де: «Россияның Чогаалчылар эвилелинин кежигүну мен, сес проза номнарының автору мен» деп турар. А херек кырында дыка узун даанын көөрүмге, беш ном публицистика жанрынга хамааржыр, оларның ийизи Тываның чогаалчыларының дугайында чыынды номнар дээрзи билдине берди. Акша деп чүве мындыг кончук хайтып ышкажал, ии дадай, арын-нүүр херекчок апаар! Бир катап оон «чыындыга сени кирип кижичи мен, чуруун биле долчу намдарың бижип экел» дээрге, «маадыр-ымыстың» негелдзин күүсеткеними сактып келдим. Бодумнуң холум-биле тода кылдыр бижип бергемже, ачамның адын соора бижээш, үндүрүп каан болган. Ол дугайында чугааларымга, хаайыңга-даа каклас чораан, ам канчаар, кижичин арнынче дүкүрүптөр эвес. «Ыдыктаан тук» деп номун орус дылче очулдуруп бээримге, «четтирдим!» безин диведи.

Че харын, ол-даа канчаар, «Хоозураан Тываны», (а херек кырында Тыва канчап хоозурай бээр чүвөл?) улаштыр көөлүнер.

Баш бурунгаар чугаалап каайн, бистиң «маадыр-ымыс» Маадыр-оол үзөл-бодал талазы-биле коммунист кижичи чүве, амгы үеде сонгулдалар бетинде ийчангыс каскүлөкчө кээр «Араттың сөзү» деп коммунистер солунунун редактору, Рескомпартияның Кызыл хооркомунун кежигүну, Ынчангаш бо публицистика чыттыг номчунганда СЭКП Тыва обкомунун бирги секретары турган Г. Ч. Ширшинни мактааш, Тыва Республи-

каның баштайгы Президентизи Шериг-оол Ооржакты бактаанының чылдагааны анаа онааган партиягы даалгада-ла турган боор. Азы «дагыр эрgek тала тыртып» турганы-даа чадавас.

Күжүр-ле Маадыр-оол, чонунга удур канчап хол аныр сен, Тыва чуртунуңу, тыва чонунуңу бодуннуң сагыш-сеткилинге хоозурадып алгаш, чүнү чедип алдың? Эрте дээре буруун миннин, оон башка кижичиниң кылып каан үлези кайнаар-даа читпес чүве-дир, оон тургузуп каан чылдагааны демей-ле илереп кээр болгаш бо азы келир амдыралында боттаны бээр. Тыва чон, Тыва чурту хоозураан деп чүн чүвөл, мээң чонум, мээң Тыва чуртум боттары аайында чоруурлар, сээң бак сөстөриң-даа оларга дыынмас, бак аас-дылды бодуңарга бодуңар чедип алгандыр силер.

Черле ынчаш, Маадыр-оолдун чогаалдарың номчурумга, аажок далааш, серт-бурт бижиттинген болур — та кайнаар далажып турар кижичи чүвө. Бо «Хоозураан» деп ном база ындыг чорду: чашпан баштаан өшкү ышкаш, ол-бо төөгү материалдарың «ыттай» каапкаш-ла, чүсчүс чылдарда дарладып чораан тыва чон дээш-ле эгелээр орта, дораан-на чүрээмге дээпти — чонун канчап ынчаар дорамчылаар чоор!

«Хоозураанның» кол улгазын мынчаар билдим: Тыва Республиканың Чазак Даргазының согулдалары эрттээнде, дүрген бо номну үндүрүп алыр, оон шаңналы болур гонорар акшазын алыр, ол-ла. Чагыг өзугаар бижиттингени иле. Бо кижичиниң тыва чонга, тыва культуруга, буруңгу ада-өгбелеринге, төөгү-нүң тураскаалдарыңга, тыва чоннуң сеткил-сагыжыңга хамаарылгазының үнези шоолуг бедик эвес болган ышкажыл — чүгле акша... Гонорар дээш чонун садыпкан ышкажыл.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакты хамык чүвени хайтаткан, буураткан дээш дүжүрер деп сорулга салып алган турган кижичи чүве-дир, а Чазак Даргазының дүжүлгезинге та кымын олуртур деп турган, кижичи сеткилин кижичи билер эвес. Че харын, ол-даа канчаар, а нийтилел-экономикалык формацияның бир хөвириң өске хөвир солуп турар үеде чуртка революция болурун, хамааты дайыны эгелээрин «маадыр-ымыс» канчап билбей барганың? Школага багай өөренип турган-дыр, чок болза институтка хандыр өөрөтпээни ол бе дээрге, бо кижичи дээш эртем чок кижичи бооп-тур ийиниң моонар. Бодун кончук угааның кижичи мен деп көрүп, а Тыва Республиканың Чазанда күрүне ажылын мугулай улустар кылып турар, кожууннарда чурттап, ажылдап чоруур 170 000 кедээ ишчилер, малчыныннар, тараачыныннар чүнү-даа билбес, орулга-чарылга санап билбес деп бодаан де.

2. Санап көрээлем!

Бир-тээ «Хоозураан Тывада» чазак-чагырганы кол нуруузунда кедээ ажыл-агыйың сандаратканыңга буруудадып турарчүвө болганда, чамдык саннаашкынардан кылып көрээли.

ТР-ниң Чазаның 2003 чылда отчедунда кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң садып-саар-

ган продукциязының бот-үнезин анализтээн саннарда тараа тарыгыңга хамаарыштыр 40 хуу карылгалыг болуп турарын көргүскен. Ол чүл дээрге тараа тарааш, 100 рубль чарыгдаан болзуңза, соонда дүжүттү ажаап алгаш, садыпкаш, алыр орулган 60 рубль болур, 40-и анаа агаар-хөйжө шилчий берген.

1 гектар черге тараан тарааның чарыгдалын болгаш орулгазын санап көөлүнер. Черни үш катап болбаазырадыр: чарар, тарааны чажар, дүжүт ажаар, ынчангаш 1 гектар черге кыварчаар материалдарның чижек чарыгдалы 12 литр болур, ону үшке көвүдөдирге, 36 литр: оон өртээ масло-биле катый 40x12 руб. = 480 руб. болур. Немелде чарыгдалдар-биле катый ниитизи-биле 60 литр кыварчаар материалдар херек болур, ынчангаш 60x12 = 720 рубль болур. Тывага ортумаа-биле бир гектар сугтап чок черден алдынар дүжүт 4,5 центнер азы 450 кг тараа болур. Ону тарып өстүргеш, садарга өртээ 450x6 руб. = 2700 рубль болур. 2700-тен чарыгдаан кыварчаар материалдар өртээни казыптаалы 2700 - 720 = 1980 руб. арттар. 10 гектарга ийи кижичи ажылдаар кылдыр санаар болзувусса, 1 гектарга 0,2 кижичи ажылдаар-дыр. Бир кижичиниң апрельден сентябрьга чедир ниити шалыңы 2 000x6 = 12 000 рубль. 1 гектарга хамаарыштыр төлээр шалың 1200 рубль болур, а ажылдап алган орулгавыстан чүтлө 1980 акша арткан, ынчаарга шалың төлээринге четлейин барган 780 акшаны кайың алырың? Техникага херек артык кезектер өртээ, бир эвес техниканы арендаар апарза аренда өртээ, чемишчилдиге өртээ, хоран-химикаттар садар өртөк кирбейн турар, өске чарыгдалдар оон-даа хөй, оларны кайың алыр силер. Ынчангаш, эш «маадыр», тарадан тарып көрүнерем, а бис силерниң байың бээринеңи көрээлиңер. Сенээ кандыг-бир кижичи дотация бербес болза, хоозурап каар сен.

«Маадыр-ымыстың» көдүрген эң кол айтыры — сүт-бараан фермалары. Оларны тудуп турган үезинде санаашкынын чорудуп тура, амгы рынок экономиказының маймын өөренип көрбээни турган. 1987 чылда М. С. Горбачев дарга кооперативтер тургузар, хууда бүдүрүлгелер ажыдар деп чаа политиканы чорудуп эгелээш. Оон соонда фермалар хуужуттунгаш, үптөттинип калган. Бөгүн ферманы ажылгалга тудары карылгалыг: арманнарны кудуп каан шлак ханалары чылым тутпас, бир хонукта 10 тонна чедир хөмүр одаар, оон өртээ 6 муң акша. Орулган 300 литр сүт, оон өртээ 3000 рубльден ашпас. Ынчап кээрге, хөмүр өртээниң карылгазын — 3 муң рубльди кайың алыр сен, «маадыр»? Ажылчыныннарның шалыңын, мал чөмүнүн, электр энергиязының өртээни, машина-балгаттың чарыгдалын чүнү-биле төлээриң? Бир эвес ферма Эрзин, Мөңгүн-Тайга ышкаш ырак черлерде турар болза, ынаар хөмүрнү сөөртүрүңге чарыгдал каш деп бодаар сен, «маадыр»? Совет үелерде кончук хөй дотация акшаны чашканып турганың билбес кижичи сен эвес-ле болгай сен. Ынчангаш фермалар ажырбайн турган, ол болза нефть, газ өртээ-дир, ам ол

акшаларны кымнар холда тудуп алган турарын билер бис — нефть, газ магнаттары.

Амгы үеде Тываның малы эскен, чүге дизе хостуг салыпкан, шаанда ышкаш, тыва уксаалыг малдың санын көвүдөткөш, буруңгу кыштаг-хорааларны ажыглай бээривиске, малчыныннарны Чазак дотация-биле деткий бээрге, мал саны эскен. Дус сөөрткен ажык чок — хайырлар бар-дыр, тыва уксаалыг малга кыжын суг сөөрткен ажык чок, печка одаан ажык чок, электро-энергияның херээ чок, комбикорм херээ чок. Херек болза малчың боду билсин, кижичи бодунуң азырап оорар малың беш салаазы дег билер-ле ыйнаан, таан мелегей кижичи эвес. Ынчап кээрге, канчап хоозурап каар чүвөл, ада-өгбелер канчап чурттап, мал азырап чораан деп.

Бир гектар сугтагың черге тараа тарып алыр болза, бир малчың өг-бүлөгө чедер-ле-дир. Сибирь федералдыг округта 27 млн. чурттакчы бар, а ында малдың баш саны 3 млн., Тывада чурттакчыларның саны 310 муң, а малының саны 1 млн. 200 муң баш, оон иштинде шээр малдың саны 1 сая ажып турар. Ол дээш Тыва Республиканың Чазак Даргазының көдээ ажыл-агый талазы-биле ораакчызы В. И. Лавриненко Россия Федерациязының шаңналын чоокта чаа алды. Бо хүннерде Тываның бүгү булуннардында эът-биле кылган чөмүрнүң — шашлык, плов, ийи дугаар, гуляш, дүлген ужа, төш дээш, оон-даа эске чөмүрнүн хөйүн. Оларны аныктар садып-саарып турар. Мал-маган тудуп турар улус ам амыраан-дыр. А чээрби-ле чыл бурунгаар, 1984 чылда, кандыг туржук! Ынчан СЭКП Тыва обкому республиканың чурттакчыларының хууда малының бажын өйлээр дугайында шийттир үндүрген турган. Ону билбес болганың ажырбас-ла ыйнаан харын, партархивче сени кым чагдадыр боор? Ынчан Тываның хууда малының бажын эвээжөдөп, күрүнеге эът дугаар планың оң-биле күүседипкеш, кымнар кандыг шаңналдар алганың архивтен көрүп ап болур сен, эш «маадыр». Ону көрүпкөш-ле, кым буруулугул деп чүвени билер эгелээр сен бе.

Тудугунун механизмзаастаттыг шимчеп чоруур колонналарын Тыва Республиканың Дээди Хуралының хүлээп алган хоойлузун өзугаар муниципалдыг тургузулганың өңүзү кылдыр беритерге база-ла тонаттынып калган, чүге дизе көдээде чагыкчы-даа, акша-даа чок турган үе-дир, туурай садып алыр кижичи чок, ынчангаш хуужуткаш, дериг-херекселен, машина-балгадын, бажың-бужунун улустар үлежиң апарган. Күүсекчи орган болганда Чазак хоойлуга удурланып шыдавас-ла болгай, ону чүтлө күүседир апаар.

«Тыва даг-дүгү» комбинатының продукциязын 90 чылдарда алыр кижичи чок калган, оон калдыкшыга айылдыгының, асбестоз аарының дугайында хөй-ле хоозун чугаалар парламентке үнүп турду. Сөөлүңде билдингениден алырга, ол бүгү чижикчи, адааннажыкчы бүдүрүлгелерин, бөлүткөжилгелериниң оптуг үүлгедиң болду чоп. Ынчан олар боттарының кол сорулгазын — даг-дүгүнүң бүдүрүшкүнүн соксадырын чедип ап шыдадылар. Ам даг-дүгүңгө херектел

дагың өзүп олур, бистиң комбинатдыгың сонургаар, ынаар инвестициялар кириксээр бүдүрүлгелер көвүдөп кел чор.

«Тыва кобальт» комбинатын 1990 чылда ССРЭ-ниң Өннүг металлдар яамызы СЭКП Тыва обкомундан, республиканың Сайыттар Чөвүлелинден-даа айтырбайн, хаап каапкан. Чылдагааны — ССРЭ дүшкен соонда бюджет чок калган. Комбинатче акша шилчидер кижичи чок, хагдынган.

Ынчангаш эш «маадырның» «Хоозураанда» бижип турар материалдарың каксы тайылбырлаарга мындыг-дыр. Эртем-билигил кижичи турган болза, ону билер турду-ла ыйнаан, бо хире тайылбыр силерге чедер боор деп бодаар-дыр мен.

3. Шуугаар бетинде боданыр

Чогаал бижирде база боданыр чүвө эвеспе. Силерниң Тываның Чогаалчылар эвилелинге канчаар даргалап келгениңиң чогаалчылар, ылаңгыя Москваның М. Горький аттыг литература институтунун доозучулары, дыка эки билер бис. Ынчан-на силерге сүмелеп турдум: бо бистиң институтувустун чанында Литератураның дээди курстарын доозуп ап көр деп. Дээди эртемим чок кижичи-дир мен, ындыг улусту ынаар хүлээвес чүве-дир дээш ойталап кааптын. Өске улустун уштап-баштап кааны 9 класс дооскан оолдар ону доозуп-ла алган боор чүвө-дир. Чүнү аайлаштырылтарга ындыг боор чүвө. Таанда ындыг боор бе, чагыс черге долганшы-ла, долганшы-ла, мунгаш ханаже чүткүл-ле турар аан, тенек баштыг молдурга эвес!

Эң сөөлүгү чугаалап каар дээн чүүлүм: сөөлү үеде силерниң бир хирелиг чогаалчыларың улустар мактааш туруп берди. «Самдар тоожузу» деп чогаалчыларга хамаарыштыр чугаалап турарым бо. Самдар-Кожай дээрге онзагай салым-чааның, бөдүүн малчың арат кижичи-дир, ынчангаш ол кижичиниң ову-кевириңче, оон иштики делегейинче бодуңарның сагыш-сеткилинериңи кирип бээр-көргө, арай-ла эпчөгү кончук апаар чүвө чорду. Кижичи кирип кижичи билер эвес, чогаалды бижирде чүнү дугайында бижип турар силер, оон дугайында төдү мөдээлерни чып алыр ужурулуг, бижээни соонда ылап-ла эш-өөрге көрүтүр, сүмележир, чедер-чөтпезин айтыртынар. Ынчанмас болза тыва чогаал сайзырабас.

Өске кижичиниң адын ажыглап, ол кижичи эмин эрттир политикаже кирип, актыг адын карарты бээринеңге берге эвес деппе! Чүге ону чугаалап турарым ол дээрге, Самдар-Кожай бистиң төреливис болуп болгаш оон дугайында дыка хөйүн ада-немден, ада-өгбелерден дыңнап, оон боду-биле каш-даа ужурашкан мен, ынчангаш бистиң «маадыр-ымыстың» бижип каан номун номчурумга, шуут шынга дүүшпес болду. Өгтө келген авам биле даай-авам ону дораан чугаалай бердилер. «Самдар-Кожай-биле бис бүгү назымы-ыста кады-кожа чурттап келдиз. Ол ындыг эвес кижичи чүвө.

(Уланчгызы 7-ги артыда).

НОМГА ЫНАК БОЛУҢАР. ОЛ — АМЫДЫРАЛДЫҢ КӨРҮНЧҮҮ-ДҮР

Бөгүн — Бүгү-делегейниң школа библиотекаларының хүнү. Кызыл хоорайның 3 дугаар школазының библиотеказынга аалдап чедип, ажылын сонуургадым.

Библиотеканың ниити фондунда 34931 экземпляр ном бар. 24982-зи — өөредилге ному. Бичи школачы номчукчуларның саны — 2692, а башкылар — 160. Библиотеканың эргелекчизи ТР-ниң өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы Людмила Ивановна Романюк, библиотекарь Марина Игоревна Савиновских олар уругларга эвилең-ээлдек, оларга номнар-биле канчаар ажылдаарын айтып берип, хергелээн номнарын, материалдарын тып берип, сүмезин берип турар. Библиотеканың эрээли бичида болза, ында шупту чүвени уругларның ажылдаарына эптиг кылдыр дерээн. Библиотекага аңгы-аңгы хемчеглерни үргүлчү эрртирип, уругларны ном-биле өңүктештирер дээш шупту аргаларны ажыглап келгеннер.

тодарадып өөренип алган мен. Ол хевээр кижилерниң билиниң дээрде "ному-биле" чарылбайн чоруур мен. Номнуң тыптып келген төөгүзүн, ном номчурунун уран чүүлүн шинчилеп чоруур амгы үениң аныктары, дээди чадазынга чедир чүгле тыва аңчылар, малчыннар, хамнар билер тыва аас чогаал номуң дугайында материалдардан чыыр болза, олар хөйну билип алыр ийик."

К.И.Чуковский аттыг уругларның республика библиотеказының директору С.О.Салчак: "Бичи уруглар библиотекалары номчукчулар-уруглар-биле ажылдаарда оларның номга сонуургалы хар-назынынга дүүштүр хаара тудуп, аңгы-аңгы аргаларны ажыглап турар. Уруглар болгаш элээдилер аразына

школаларда болуп турар реформалардан дорт хамааржып турар болганда, номчукчуларның чагыглары база нарыдаан.

Номчукчуларның портретин тургузар, билип алышкын сонуургалы, хостуг үеде хандыкшылын, кандыг ном номчуу-саарын илередири — кандыг-даа библиотеканың шинчилел ажылының кол кезээ. 11-15 харлыг номчукчуларның аразына "сагыш-сеткилинге" болгаш "ажыл-херекчи" талазы-биле сонуургап номчуп турар номнарына хамаарыштыр чоруткан шинчилелдиң түннели-биле алырга, улгаткан тудум 7-ден 9 класска чедир өөреникчилерниң номчулгага сонуургалы кудулай бээр, ыңчалза-даа 10-11 класска үстүкү классчыларның библиотекага, номга сонуургалы улгады бээр бооп турар, чүге дизе уругларның келир үеде профессионал мергежил чедип алыксаан күзели ыңчан күштели бээр. Элээдилерниң номчулгазындан эскерерге, назы-хар аайы-биле уругларның сонуургалы аңгы-аңгы. 11-12 харлыг уруглар колдуунда тоол, тоолзуг ужураалдар, чер кырынга амыдыралдың тыптып келгениниң төөгүзүнүң, дириг амытаннар, бойдустан чаяалгазының дугайында болгаш өске-даа солун чүүлдерни сонуургаарлар. 13-14 харлыг номчукчулар фантастика, уруглар детективин хөй номчуксаар. Олар информацияны айтырыгхары болгаш энциклопедия номнарындан ап турар. Во бөлүктүн номчукчуларының чагыглары экология айтырыглары, төрөөн чериниң долгандыр турар бойдузу, Кызыл дептерже кир бижиттинген ховар аңнарынга хамаарышкан номнар боор. Үстүкү класстың өөреникчилери школа программазында кирген чечен чогаалды, төөгү, экономика номнарын, философияга, чүдүлгеге, культура төөгүзүңге, чоннуң чаңчылдарына, психологияга хамаарышкан айтырыглар-биле колдуунда ажылдап турар."

Ниити билиг болгаш профессионал өөредилге сайдыының оралакчызы У.С.Ондар:

ОКТАБРЬ 21 — Бүгү-делегейниң школа библиотекаларының хүнү

келген. Үстүкү класстарның, абитуриентилерниң хөй кезиниң ном-биле ажылдаарының эң бөдүүн аргаларын билбезинде, информация культуразы чогуңда кижиге кайгаар чүве чок. Ол хамаанчок чамдык дээди болгаш ортумак эртемниг номчукчулар безин каталогтуң уг-шин тып, боттары ажылдап шыдаастар. "Намдар", "Бот-намдар" деп билиглерниң ылгалын үстүкү класстың өөреникчилери эки-ле билбес. Парлалгада функционалдыг билиг дугайында чугаалап турар апарганы таварылга эвес. Номчурунга шупту улусту өөредип турар, ыңчалза-даа хөй өөре-

ыңчалза-даа чуртталга бисти боттарыныска билигилгил номчукчу белегкеп аарыңче ыдалап кээрдир. Моон мурнунда ышкаш, библиотекада экскурсиялап келген бүдүн класска каталог база картотека-биле ажылдаарының дугайында чугаа кылбайн, школа-биле бот-боттарына ажыктыг ажылдажылганы организаастаар болза таарымчалыг эвес бе?

Библиотекага өөредилге албан черлериниң дузалакчызы, эжи болуру чугула, бо талазы-биле тодаргай дуржулга чыгдынган болула. Оон-даа хөйну кылыры чугула. Идеологтуг албан черлериниң ролундан уштун-

Үш дугаар школаңың библиотекары М.И.Савиновских.

никчилер, студентилер номчаан чүүлүн сайгарып, боттары түннел үндүрүп, немелде кылып шыдаваст бооп турар. Библиограф-консультант номчукчулар-биле ажылдап тура, өөреникчиниң бот-ажылының хемчээли улгадырга-ла, ол реферат, илеткелди библиотекарьның тып берген материалындан чүгле дүжүрүп бижирин эскерип турар. Библиограф-консультант айтырыг салган кижиге кыска чугааны чорудуп, каталог, картотека системазы-биле таныштырып, херек информацияны берип турар, ыңчалза-даа чаңгыс-даа консультант каш минута иштинде ном-биле канчаар ажылдаарын, угаан-биле ажыл культуразының кол чүүлдерин кижизидип шыдаваст. Во бүгүнү школага-ла өөреткен турар ужурулуг, ыңчал-

гаш, библиотекалар информастыг ажыл-чорудулгазын улгаттырып турар база өөредилге адыры—ол талазы-биле улуг хереклекчилерниң бирээзи.

Мен бөгүн күзэлдим-биле республикада дээр дээн школа библиотекалары адал көрей. Ол дээрде "БиблиОбраз-2003" деп Бүгү-россия чергелиг конкурстун тиелекчизи, Барыын-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалыктын 2 дугаар муниципалдыг ниити билиг школазының библиотеказы, 2003 чылда школа библиотекаларының аразына республика конкурстун лауреады Кызыл хоорайның 12 дугаар школазы, ол-ла мөөрейниң дипломантызы Шагаан-Арыг хоорайның 1 дугаар школазының библиотеказы-дыр.

Республикада школалар библиотекалары-биле чурт шинчилелиниң талазы-биле кады ажылдажылгазы улуг арга-дуржулгалыг. Ол угланышкын "Ада-чурт" деп уругларның турисчи-чурт-шинчилел шимчээшкениниң бүгү-россия программасы-биле, а республикада "Бистин төрөөн чуртувус" деп программа-биле чоруп турар.

Ак-Довурак, Кызыл хоорайларның, А.С.Пушкин аттыг национал библиотеканың, Өвүр, Кызыл, Сүт-Хөл, Танды, Барыын-Хемчик, Бий-Хем кожууннарның төп библиотекаларының эргелекчилеринге, ажылдакчыларына өөредилге албан черлери-биле чедишкениниң ажылы дээш өөрүп четтиргенимни илередир-дир мен."

Уругларның номга ынак болуп, оң-биле бүгү чуртталгазында өңүктөжип, сайзыраңгай кижиге болурунга школа библиотекалары эге чаданы салып, улуг рольду ойнап турар дээрзи чугаажок Школа библиотекаларының ажылдакчыларына моон-даа сонгаар эки ажылдаарын, уругларны номга ынак болурунга кижизидер хүлээлгезинге чедишкенини күзедивис.

Алдыңай СААЯ.

Делегейниң дириг эргинези хүндүлүг аттың эдилекчизи, Монгуш Борохович Кенин-Лопсан сентябрьда болуп эрткен делегей чергелиг конференцияга илеткелде эң-не баштай канчаар номчуп эгелээнин чугаалааны солун." Мен тыва бижиктен 5 хар улуг мен. Мээң бир дугаар номчаан номнарым — аңнар, куштарның хар болгаш чер кырынга арттырган истери. Ол истериниң аайы-биле оларның чаа, эргизин ылгап өөренип алган мен. Ол бүгүге мени мээң аңчы, тоолчу ачам Бора-Хөө Монгуш өөредип каан. Ол дээр-ге, ам бодап чоруурумга, чоннуң ханы билии азы улустун аас чогаалының номчулгазы.

Улустун аас чогаалын номчурунун база бир аргазы — тывызыксыг дылдары билири, ол дээрде кижилер чугаазы эвес, а куштарның, черлик аңнарның болгаш азырал амытаннарның дылы-дыр. Кажан кидис өг чоогунга каарган, сааскан эдерге, ол элдептиг чугааларның утказын кончуг шын тодарадыптар турган мен. Хөндөргөй деп хемниң эринге элик анайы-биле алгыраарга, бөрүлөрдөн камгалаарын дилээн кээргенчиг салымын чүрээмге аарышкы-биле билип каар мен. Ачам оң-сиген, ыяштар дузазы-биле агаарны тодарадырын база өөредип каан. Чижээлээрге, узун кыштын соонда хадыйр-сарыг эрте оттуп, бүрүлери частып кээрге, час эрте дүжер, а күс кандыг болур. Тывалар сылдыстарның дузазы-биле база дыка хөйну билип ап чораан. Кезек сылдыстарның чырылдан кыш, час, чай, күс кандыг болур дээрзин

номчулга культуразын бедидеринге кол ажыглап турар хемчеглерге чылдың эртер чаа номнар, журналдар презентациязы, чогаалчылар-биле ужуражылгалар, бичи номчукчуларга уруглар номнарының неделязы, номчукчулар мөөрейи, конференциялар, сонуургал аайы-биле клубтар болгаш бөлгүмнер, школа программазынче кирип турар чогаалчыларның кибилеринге турсааткан хемчеглер, беседалар хамааржыр. Чаңчыл болган байырлал, турсаалдыг хүннер, ном делгелгелери дээш, оон-даа өске хемчеглерден аңгыда, чогаалга солун болушкуннарны, школада өөренип турар эртемнерге немелде литератураны таныштырыгы-биле "Оон дугайында ном чугаалап четтикпэн", "Силерниң номуңнарың арнының артында" дээн хевирлиг тематиктиг кичээлдерни эрртирип турар.

Школа, уруглар библиотекаларга билиглер хүнүңге турсааткан хемчеглер турсааткып эртирери чаңчылчаан. Библиотеканың күзөнчиг, эргим аалчылары—биргиклассчылар. Библиотеканың сорулгазы—уругларга ол хүнүн утундурбас, солун болушкун кылдыр арттырып бээри. Оларга театржыткан экскурсия, викторина, мөөрейлерни эртирип турар. Биргиклассчылардан улуг өөреникчилерге—"Эртем делегейи сээң мурнунда ажык" деп оюн-аян-чорукту кылып турар.

Номчукчуларның чагыгларын боттандырарда библиотека фондунунуң шынары эвээш эвес рольду ойнаар. Бичи уруглар библиотекаларының фондузу

"Россияда эртем-билиг, бир дугаарында школада билигге хамаарышкан айтырыгларны хөйү-биле бижип, чугаалап турарының дугайында сагындырагы артык боор. Ол тема ниитилелдин кичээлгейинде турар, ылангы Чангыс аай күрүне экзамениниң түннелдерин сайгарып турар бо үеде.

Дээди өөредилге черлериниң башкылары абитуриентилерниң билии кудулаан дээрзин хөй чылдар дургузунда чугаалап

за-даа практика кырында школа чамдыкта бодунуң хүлээлгезин күөсетпейн баар. Моон үнериниң аргазы— өөреникчилерни база студентилерни информация культуразына өөредир. Маңаа республика база кожууннарның төп библиотекаларының ролу улуг. Борта маргыжышкын үнүп кээп болур, школа база өске өөредилге библиотекаларының ажылын албас бис дээр хевирлиг бодалдар база бар. Бодуну-биле ол бодал база шын бооп болур,

ХООЗУРААН СЕТКИЛ-САГЫШ

(азы чогаалчының бажы канчап тений бергенил?)

(Төнчүзү, Эгези 5-кн арында).

Маадыр-оол чүнү бижип каанын шуут билип чадап кагдывыс, кара угаан-биле чурттап чораан онзагай бот-тускайлаң бөдүүн араттың овуру-хевириң чула-ла политикажыдыш каан. Самдар-Кожай политикага киржип чораан эвес, анаа мал азырап чораан кижжи ышкажыл» диштилер. Чогаал-биле ойнап болбас, кижилер ады тудуп болбас, айыылдыг деп чүвени, этика, эстетика деп чүвени кичээне эки боор. Черлик капитализм үези, акша-биле садыглажыр үе эрте берди ышкажыл, кым кымал деп чүве илереп тур.

Чкалов Мандынчы «Шынга» үндүргөн материалында «Самдар тоожузу» ханы сайгарар сорулга салбаан мен, ынчалза-даа Самдар-Кожай дээрге херек кырында чурттап чораан кижиле болгай, ынчангаш авторнун сула салыпкан, «хөөредип каапкан черлери» хөй болбайн аан деп бижип турар, ында чүве-ле бар де. Чогаалчы-ла мен дээш, эмин эрттир бажы эттени бээрге кайын боор, тыва чогаалдың шынарын кудулатпайн көөлүңөр. Акша ойнап алып, конкурс ойнап алып, алдар-ат чедип алып дээш, буу-хаа, дүрген, серт-бурт чогаал бижий бээревиске, ооң шынары кудулай бээр деп чүвени хаайыңарга кертип алыңар.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Ч.Ч. Куулар тодаргай түннелдерден үндүрер болза эки-дир, чакпыл чогаалдарны үндүрер-үндүрбезин, ооң шын сайгарылгазын кылыры силерниң дорт хүлээлгеңер болур эвес чүве бе? Оон аңгыда М. Горький аттыг литература институтун дооскан чогаалчыларга — Игорь Иргитке, Анатолий Емельяновка, Чотпуң-оол оғлу Чочагарга деткимче, идиг бербейн турардыр силер? Бисти Россияның

Чогаалчылар эвилелинче кирибейн турар чылдагааныңарны даап бодап-ла тур бис харын. Чогаалчыларның бир бүдүн салгалын кыдыынче кыза идип кааптар болзунарза, оон чүнү алып силер? Боданып көрүңөр, бисти чүве билбес мелегей улус деп бодай бербөңөр! «Улуг-Хем» сеткүүл биле Тываның Чогаалчылар эвилели силерниң хууда өңчүңөр, хууда түргүзүп алган организацияңар эвес ышкажыл! 2002 чылда Саян-Алтай регионунун чогаалчыларының семинарынга бисти Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүңнери кылдыр хүлээп алып бис деп шийтпир үндүргөн болгай силер, ооң түннели кайыл?

А «маадырымга» сүмем: тыва чоннун ханын, уксаазын, кадыкшылын канчаар экижитсе экил, ногаа аймаан хөй чиир бе, хайнакташтырар бе, бойдушту канчап кадагалап арттырып алып бис, езу-чаңчылдарывысты канчаар сагып, камгалап алып бис, дылывыс, культуравыс, төөгүвүс келир үеде кайнаар улуг-шигилг сайзыраар ужурулугул, тыва кижиниң иштики делегейин канчап камгалап арттырып алырыл, ыядып-човаар сеткил чоғундан бодун эки эвес алдынар, арагага, наркотиктерге сундулугларны канчаар бис дээн ышкаш айтырылганы тода, четче, долу шинчилеп тургаш, чараш чечен чогаалдардан далаш чок, таваар, ыяк кылдыр бижип көрүңөр. Черле далашпаңар, мээң сүмем ол-дур. Өске улуска дузалажыңар, аас-биле эвес, а тодаргай херектер-биле, улус мегелевөңөр, чүге дизе түрк чоннарның «чаңгыс мегечини азыраарының орнунга, мегечи эвес муң кижини азырааны дээр» деп үлегер чугаазы бар, ону утпаңар.

Чотпуң-оол оғлу ЧОЧАГАР,
Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүңү.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕР-БИЛЕ ЭПТИГ

Чадаананың №3 школазында тыва дыл болгаш литература башкызы Екатерина Иргитовна Ооржак 15 чыл ажылдап чоруур. Бо башкының өөреникчилер-биле харылзаазы дыка хөй талалыг. Бичии када кире каапкан үевисте ол эки өөреникчилерин биске таныштыра каапты. Олар кымнарлы дээрге: Байыр-Белек Амыртаа, Артыш Ховалыг, Дарина Кара-Сал, Дамырак Монгуш, Чыңгис Демир-оол дээш, өскелер-даадыр. Башкыны дыңнаар, ооң айыткан чүүлдерин эки шингээдип алыры дээрге келир үеги эки чуртталгага белеткел деп чүвени өөреникчилер билер.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: Е.И.Ооржак эки өөреникчилери-биле.
Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруу.

ХООЧУННАРНЫ ХҮНДҮЛЭЭН

Суг-Аксы суму чагыргазы Бүгү-делегейниң улуг назылыглар хүнүн демдеглеп эрттирген. Уран чүүл төвүңге чыылган хоочуннарга суму чагыргазының даргазы К.С. Ооржак, ооң ора-лакчызы Е.Б. Ондар байыр чедирип чүве чугаалааш, оларның республиканың болгаш кожуунунун социал экономиказын хөгжүдөр херекке киригген күш-ажылчы үлүүн демдеглээн.

Улуг назылыгларның ажылдап чораан организациялары хоочуннарынга байыры чедирип, оларның канчаар тура-сорукут ажылдап, корум-чурумну сагып чораанын мактаан. Кижжи бүрүзүңге суй белектерни тывыскаан. Кожуунунун культура килдизиниң эргелекчизи М.Д. Ак-кыс культура шугумунга хөй чылдарда ажылдаан М.С. Ондарга, У.Б. Ооржакка, Б.С. Ондарга 3-3 тонна хөмүр-дашты дүжүрүп бээрин болгаш өске-даа материалдыг деткимчени көргүзөрин аазаан.

Чыылган улуг назылыгларга кожуунунун бот-тывынгыр артистери солун программалыг концертти көргүскен.

Чагаалар аразыңдан

САГЛЫ 70 ХАРЛААН

Өскен-төрээн чуртум — Саглы сумузу чоокта чаа тургустунганыңдан бээр 70 чыл оюн демдеглеп эрттирген. Аңаа суму чагыргазы, сумунун улуг-биче чону өске хоорай, суурларда чурттап чоруур чаңгыс чер-чуртулгарың база чалаан.

Байырлал хүннеринде аът чарыжы, мөгелер хүрежи, волейбол, чадаг чарыш маргылдаалары база бүгү чонга оюнтоглаа, концерт эки органи-застаттыңан. Байырлыг чыскаалга Саглы сумузуңун чагырыкчызы В.С.Ооржактың илеткелинге сумунун эн баштайгы үндөзилекчи даргазы Элбек Сааядан эгелээш, суму баштап ажылдап чораан хоочуннарны адап, ажыл-ижин демдеглээни аныяк салгалга өөредиглиг болганы чугаажок.

Саглы сумузуңун тургустунганы мээң-биле кезе чажыт чүве. Мээң кырган-ачам, ачам оларны база адап чугаалаарга, ишти-хөңнүм көдүрлүп олурдум. Бистиң ачавыс Шангыш Куулар,

Намажаан КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

Суму чагыргазы хоочуннарга аяк-шайны ижиртип, чөмгөрип хүндүлээн.

ТАНЫШТЫРГАН

Суг-Аксы суурга пенсионерлерниң хуралы болуп эрткен. Бүгү-россияның пенсионерлериниң IV съездизиниң делегады Я.В. Сарбаа ол чыыштың канчаар болуп эрткенин, ооң сорулгаларының дугайында хоочуннарга таныштырган. Россияның Пенсия фондузунун Тыва Республикада салбырының даргазының ора-лакчызы Б.А. Тутур-оол пенсия реформазының канчаар чоруп турарын чыылганнарга чугаалап берген. Кожуунунун пенсия эргелелиниң даргазы Д.Д. Донгак, социал камгалап килдизиниң эргелекчизи М.С. Кызыл кожуунда инвалидтерниң, пенсионерлерниң амыдырал-чуртталгазының байдалының дугайында дыңнадылганы кылганнар.

Чаа хоойлу езугаар инвалидтерге, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга чиигелделерни акша-биле солуур, ону 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп боттандыраар. Орта хамаарышкан хөй санныг айтырыг-

ларны хуралдың киржикчилери салгаш, чогуур харыларны алганнар.

ХӨГЛҮГ КЕЖЭЭ

Суг-Аксының Культура төвүңге культура ажылдакчылары «Аяк-шайны аартап ора» деп кежээни организаастап эрттирген. Аңаа чон ортузунда ат-алдарыг хоочуннарны чалаан. Оларның аразында эн-не улуг назылыг ам 83 харлыг Көк Монгуш база бар.

Күш-ажылдың хоочуннары аяк-шайны ижип ора, боттарының ажыл-ижиниң, амыдыралының, ажы-төлүнүн дугайында хөөрежи чугаалашкан. Ооң-биле чергелештир олар боттарының уран талантынын чыылганнарга бараалгаткан. Ырлаар, танчылаар, чечен-мөргөн сөстүг кижилер хөй болган, ынчангаш кежээ солун, хөглүг болуп эрткен.

Хоочуннарның аразында ховар талантылыг кижилер барын барымдаалааш, культура ажылдакчылары оларның-биле сырый харылзаалыг, бир демниг ажылдаарын дургуржуп алганнар.

Бораш ОНДАР.

БУЯНЫН ӨРГҮП ЧОРУУР

Балгазынның Сергей Шойгу аттыг совхозунун директору Иван Васильевич Чучевти ийи чыл бурунгаар караа көрбөс инвалидтер ниитилелинге хурал үезинде бир дугаар көргөн мен. Хилис черге сөс октавас, ажы-ижинге кызымак, дузааргак, кээргээчел дарга болду.

Ол бистиң ниитилелге чаңгыс удаа эвес, чылдың үелериниң аайы-биле деткимче, дузаны кадып келген. «Далайга дамды дуза» джир, чоокта чаа ол караа көрбөс инвалидтерге далган, вермишель, рожки аймаа-биле улуг дузаны көргүскен.

Үе чежемейниң-даа берге болза, инвалидтерге буянын өргүп чоруур сагыш човаачал мындыг удуртукчулар бары өөрүнчүг-дүр.

Ирина БЮРБИУ.

Хуу кижилерге хамаарылгалыг ном

«Архивтерде хуу кижилерге хамаарылгалыг документилер» деп тайылбыр ном үңген.

«Архивтерде хуу кижилерге хамаарылгалыг документилер» дугайында тускай тайылбыр номну күрүнениң архив албаны, Төп күрүне архивиниң, партия архивиниң база кожууннар архивтериниң ажылдакчылары-биле демнежип тургаш, 2003 чылда парлап үндүргөн.

Бүдүрүлгө болгаш албан черлеринге ажылдап турган дугайында ажылдакчыларга хамаарышкан доктаал-шиитпирлер, шалын дептерлериниң ажылын соксадып, дүшкен организациялардан архивтерде хүлээп ап турар бис. Ынчалза-даа чамдык организациялар ажылын соксадып, дүжүп калгаш, архивтерге документилерин дужаа-ваан хараазыңдан орта ажылдап турган кижилер пенсия үнерде ол организацияларга ап турган шалыңын бадыткадып шыдавайн баар таварылгалар бары харааданчыг. Оларның кижээнге

септелге заводу, Көдээ ажыл-агый яамызының септелге-тудуг организациязын хамаарыштырып болур.

Кайы архивте хуу кижилерге хамаарышкан кандыг албан черлери, бүдүрүлгелерниң документилери бар дугайында бо номдан билип ап болур. Тайылбыр номда 1920 чылдан 2001 чылга чедир янзы-бүрү дүшкен албан черлери, бүдүрүлгелерниң даңгызы, бар херектерниң чылдары, херектерниң санын киригген болгаш кайы архивте шыгжаттыңанын тайылбырлаан.

Назылап кырааш хүндүлүг дыштанылгаже үңген кижилер пенсиязын эде санадырда азы пенсияже үнерде ажылдап турган организациялары дүшкенде азы ол үеде ап турган акша-шалыңын бадыткаан шын-зылганы кайынын ап болурун тайылбыр номдан билип ап болур.

Тайылбыр ном 3 кезектен тургустунган. Бирги кезээнде — төп күрүне архивинде бар херектерни айыткан. Ийги кезекте — партияларның болгаш хөй-ниити организацияларының архив документилериниң тө-вүнде (партия архивинде) бар херектерни көргүскен. Ушкү кезээнде — кожууннар архивтеринде шыгжаттыңан чыдар херектерни моон көрүп болур.

Бо ном чүгле архив ажылдакчыларынга эвес, пенсия фондузунун ажылдакчыларынга дүшкен организацияларның документилери кайы архивте шыгжаттыңанын дүрген билип алырынга дузалыг. Хүн бүрүде архивче кирип турар дүшкен организацияларның хуу кижиге хамаарылгалыг документилерини дугайында Интернетте бистиң сайттан билип ап болур: www.arhivtuva.da.ru.

Т. ООРЖАК,
Тыва Республикасыңар архив албанының башкарыкчы специализи, тайылбыр номнун харысалгалыг тургузукчузу.

Тыва Республиканың девискээринге 2004-2005 чылдарның аңныыр сезонунда аңны аңнап тыварының дугайында ТЫВА РЕПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1998 чылдың апрель 24-те №82-ФЗ "Дириг амытаннар делегейиниң дугайында" федералдыг хоойлуга, Тыва Республиканың Чазаның 1993 чылдың январь 10-да №11 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың девискээринге аңнаашкынның дүрүмнеринге дүүштүр, а ол ышкаш дириг амытаннар делегейиниң объектилерин болгаш оларның амыдырап турар хүрээлелин камгалаар болгаш дагын өстүрүп мандыдар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаалы болза:

1. 2004-2005 чылдарның аңныыр сезонунда кожууннарга болгаш аңныыр ажыгакчыларыга аңны аңнап тыварының үлүүн бадылаар (кошкан).

2. 2004-2005 чылдарның аңныыр сезонунда Тыва Республиканың девискээринге аңнаашкынны дараазында хуусааларда ажыдар:

2004 чылдың октябрь 20-ден 2005 чылдың январь 15-ке чедир — чер хаванынга, эликке, теге, сыынга, буурга;

2004 чылдың октябрь 20-ден

2005 чылдың февраль 1-ге чедир — хүрөң адыгга;

2004 чылдың октябрь 20-ден 2005 чылдың январь 31-ге чедир — дииңге, аска, коданга, күзенге, кишке, кызыл дилгиге, норкага, чекпеге, дырбактыгга, ондатрага;

2004 чылдың октябрь 20-ден 2005 чылдың январь 31-ге чедир — күшкүлге, куу торлаага, каракушка, күртүге;

кызыгаар чок хуусаада — бөрүге.

3. Бир чөпшээрелге 100-тен хей эвес дииңни тыварының чижек-нормадын доктаадып тургузар.

4. Тыва Республиканың кожууннар чагыргаларының удуртукчуларыга, аңныыр ажыгакчыларыга 2004-2005 чылдарның күскү-кышкы аңныыр сезонунда өрт айылын болдурбазының дүрүмнерин, аңнаашкын болгаш айыыл чок чорук техниказының дүрүмнерин сагырының та-

лазы-биле хемчеглерни алырын сүмелээр.

5. Тыва Республиканың Аңныыр дириг амытаннарын камгалаар, оларның ажыглалын таарыштыраар болгаш контролдаар эргелелге аңнаашкын хуусааларының сагылгазынга, аңныыр сезонунуң үезинде аңныыр дириг амытаннарның чөпшээрер каан хевирлерин аңнап тыварынга, аң аткан черден аңнаашкын продукциязын дажыгырынга болгаш үндүр сөөртүрүнге, дириг амытаннар делегейиниң объектилерин ажыглааны дээш төлевирден кирген орулгаларның бюджетке кирген турарынга шыңгыи контролду тургузарын сүмелээр.

6. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарда парлаар.

7. Бо доктаалдың күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы В.И. Лавриненкога онаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл, 2004 чылдың октябрь 12, № 899.

Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың октябрь 12-де № 899 доктаалы-биле бадылаан

2004-2005 чылдарның аңныыр сезонунда кожууннарга болгаш аңныыр ажыгакчыларыга аңны аңнап тыварының үЛҮҮ

№ п/п	Кожууннар болгаш аңныыр ажыгакчылары	Буур	Съын	Элик	Чер хаваны	Те	Хүрөң адыг	Киш
1.	Бай-Тайга	0	8	5	4	2	0	20
2.	Барыын-Хемчик	0	20	10	4	0	5	20
3.	Чөөн-Хемчик	0	20	10	7	0	5	20
4.	Каа-Хем	3	30	25	20	0	10	200
5.	Каа-Хемнің КЗГХ	4	15	20	15	0	10	600
6.	Кызыл кожуун	4	20	25	20	0	10	400
7.	Мөңгүн-Тайга	0	5	0	0	7	0	0
8.	Өвүр	0	10	8	5	0	0	10
9.	Биш-Хем	0	10	20	10	0	0	160
10.	"Маралхоз-Туран" КУБ	0	10	15	5	0	5	0
11.	Сүт-Хөл	0	10	15	8	0	0	15
12.	Танды	0	10	20	6	0	0	20
13.	Тес-Хем	0	10	15	8	0	0	22
14.	"ОПХ "Животный мир" КХН	0	10	10	5	0	5	20
15.	Тожу	8	40	50	10	0	15	1200
16.	"ОПХ "Ирбиш" КХН	2	10	15	5	0	5	400
17.	Тере-Хөл	2	15	10	8	0	10	100
18.	Улуг-Хем	0	15	15	8	5	0	40
19.	Эрзин	0	20	15	8	0	0	50
20.	Чеди-Хөл	0	10	15	8	0	0	21
21.	Чаа-Хөл	0	5	10	5	7	0	15
22.	"Тыва өлүк" КУБ	0	10	15	5	3	0	40
23.	Тувресохотрыболовобщество	0	30	30	5	0	5	200
24.	Хуваалда өзугаар	23	343	373	179	24	85	3573
25.	Чайгы-күскү аңнаашкын	10	25	97	111	18	7	
26.	Курлавыр	5	32	80	270	10	58	207
27.	Үлүг-биле шуптузу	38	400	550	560	52	150	3780

ЭДЕ БҮРҮТКЕДИҢЕР!

"Күш-ажылдың хоочуну", "Агарткан кижилер", "Өлген шериг албанныг кижиниң өг-бүлезин", "Күш-ажылчы фронтунуң киржикчизи" "Ада-чурттуң Улуг дайынынның хоочуну" деп шынзылгаларлыг хамаатыларның кичээнге!

Бир эвес силер кандыг-даа бөлүктүң инвалиди болзунарза, Кызыл хоорайның социал камгалал комитединге эде бүрүткээшкин эртери-биле кээриңерни улуу-биле диледивис. Адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 29 (каб. 102, 103).
2004 чылдың ноябрь 19-ка чедир келиңер!
Дараазында документиңерниң ксеро-хоол-

газын азы бодун ап алгаш келиңер:
- инвалид апарганының дугайында шынзылга;
- паспорт (2, 3 арыннарын, киир бижээн черин)
Хүлээп алыр шактары: ажыл хүннеринде 5.00 шактан 16.00 шакка чедир.
Субботада — 10.00 шактан 14.00 шакка чедир.

ТӨРҮТТҮҢГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистин улуг угбавыс, даай-ававыс, кырган-ававыс **Чизе Даваевна МОНГУШ** 60 хүннерде мугур харын харлаан. Ол көктүт-шыктыг Хөндөргей суурда чурттап чоруур. Чизе Даваевна — хей уругларлыг, көвей санныг уйнуктарлыг буянның ие. Уйнуктарын өстүржүп, азыражып, уругларынга, думаларынга, төрелдеринге дузалажып чоруур, ак сеткилдиң, дузааргак ава.

Чизе Даваевна — амыдырал-чуртталгазынга кызымак, ажылгыр, кежээ, хүндүткелдиг кижип. Угбавыска, даай-ававыска, кырган-ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр каң каддыкшылды, узун назынны, ааскежитки, ак орукту күзедивис.

Хүндүткел-биле,

Кызылда думалары Кара-Салдардан.

ИЙГИ ДЭЭДИ ЭРТЕМНИ ЧЕДИП АЛЫҢАР

Хакасияда Н.Ф. Катанов аттыг күрүне университетинин Кызылда төлээлелге чери кадрларның мергежилин бедидер болгаш эде белеткээр институтка студентилер хүлээп алырын уламчылап турар.

1. Ийги дээди эртемни

дараазында мергежилдерге алыр:

"Юриспруденция" — өөренир хуусаазы 3 чыл;

"Бухгалтер үчүдү. Анализ болгаш аудит" — 3 чыл өөренир;

"Күрүнениң болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылга" — 3 чыл өөренир;

"Социал ажыл" — 3 чыл өөренир;

"Психология" — 3,5 чыл өөренир.

2. Дээди эртемни

ортумак профессионал өөрөдиге баазынынга шилип алган мергежилниң аайы-биле азы кандыг-даа ортумак профессионал өөрөдиге баазынынга шилип алган мергежилдинге 3 чылдан эвээш эвес стажтыг кижилер дараазында мергежилдерни чедип алыр:

"Бухгалтер үчүдү, аудит болгаш анализ" — 3 чыл өөренир;

"Саң-хөө болгаш чээли" — 3 чыл өөренир;

кандыг-даа профессионал ортумак өөрөдиге баазынынга:

"Организациялар менеджментиси" — 3 чыл өөренир.

Ортумак башкы (педколледж, педучилище) баазынынга:

"Дошкельная педагогика и психология" — 3 чыл өөренир.

Ортумак медицина (медучилище) баазынынга:

"Социал ажыл" — 3 чыл өөренир.

Өөренири төлевирлиг. Кызыл хоорайга өөренир.

Бот-өөрөдиге-биле өөренир. Беседа түңнелдерин өзугаар хүлээп алыр. Өөрөдигени доосканнарга дээди эртемни чедип алганының дугайында күрүне дипломун тыпсыр, чөпшээрели № 24Г — 1389 2001 чылдың март 28-те тывыскаан Аккредитация № 2067 2001 чылдың май 16-да тывыскаан.

Өөренир киреринге эргежок чугула документиңер болза:

1. Билдиришишкин, дээди, ортумак өөрөдиге чери дооскан диплому, а дипломнуң хоолгазын нотариуска бүзүреттирер.

2. Ажылдап турарлар күш-ажыл дептеринин хоолгазын;

3. Паспорттуң 2, 3 арыннарынның хоолгазын.

4. 3х4 см хемчээлдиг 4 фото-чурук.

5. Папка-скоросшиватель.

Документиңерни Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунда 5 бажында хүлээп ал турар. Телефону 1-21-72.

"ЭХНАТОН" БААЗА ЧАЛАП ТУР

Баазада садых турар аш-чем аймаа:

дээди болгаш бирги сорттуң далганы, бир шоодайның өртээ 360 рубль, шоодай чигир — 940 рубль, оодурба 25 кг — 88, 50 рубль, макарон кылыгылары — 13,90 рубль (кг), крупалар: гречка — 15 рубль, рис — 19 рубль, пшено — 8 рубль, өске-даа крупалар бар, үнүш үзү 23 рубльден өрү ертектиг, кондитер кылыгылары: печенье 23,50 рубльден өрү, карамель — 34 рубльден өрү, шоколадтыг карамель — 55 рубльден өрү ертектиг.

Лаазада тушенка 17 рубль, хоюг сүт 13 рубль. Консервалаан чөмөр: щи, борщ, рассольник 13 рубль. Йод холаан дус, йодтуг холумактар, майонез, кетчуп, томаттыг паста, кисель, компоттар, соктар бар.

Бистин адресивис: Загородный переулок, 19 "А", склад № 3. Телефону 5-38-40, "Эхнатон" бааза.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Сүт-Хөл кожууннун Хөр-Тайга ортумак школазының башкызы, туризм болгаш спорттуң хоочуну, бистин эргим, ынак ачавыс **Анай-оол Ке-чил-оолович ХОВАЛЫГҢЫ** сөөлгү орукче үдежи, моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен ТР-ниң Чазандан Геннадий Бавуевич Монгушка, Суг-Аксы уран чүүл школазының директорунга, кожуун чагыргазынга, Хөр-Тайга ортумак школазының болгаш ачусток эмнелгезинин коллективтеринге, Кызылдан, Ак-Довурактан төрелдеривиске, Самагалдайдан, Кызылдан кудаларывиска, Хөр-Тайга суурнуң чонунга, ырак-чоок төрелдеривиске сеткиливис ханызындан четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.
Өөнү ишти, ажы-төлүнден.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35,
кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** нийтидел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөрөдиге — 1-03-88,
чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 9066. Чагыг 131.

АГАР САНЬЫЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит",
Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээ.

Херечиледииң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединин типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүштейн барып болур. Айыгтыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харьылаар.